

Мартін Поллак
Отруєні пейзажі

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Meridian der Seele

Meridian des Herzens

MARTIN POLLACK

KONTAMINIERTE LANDSCHAFTEN

Ins Ukrainische übersetzt von *Nelia Vakhovska*

Czernowitz
Knyhy – XXI
2015

МАРТІН ПОЛЛАК

ОТРУЄНІ ПЕЙЗАЖІ

З німецької переклала *Неля Ваховська*

Чернівці
Книги – XXI
2015

ББК 83.3(4Авт)62-8Поллак-44

П 512

Поллак, Мартін

Отруєні пейзажі / Мартін Поллак ; переклала з німецької
Неля Ваховська. – Чернівці : Книги – XXI, 2015. – 112 с.

ISBN 978-617-614-091-7

Збірка есе Мартіна Поллака «Отруєні пейзажі» присвячена культурі пам'яті – про сотні тисяч безіменних жертв кривавих режимів ХХ століття або й повсякденної ненависті, чиї могили сховано в анонімності, закамуфльовано мальовничими ландшафтами чи й просто засаджено городиною. Аналізуючи досвід власного дитинства, а також історії та свідчення з Центральної та Східної Європи, письменник доходить висновку: начебто неторкана природа навколо нас – це рельєф забування і відмови від відповідальності, яким ми мусимо опиратися.

ББК 83.3(4Авт)62-8Поллак-44

Фотографії з приватного архіву Мартіна Поллака

Видання здійснено за підтримки:
Державної канцелярії Австрійської Республіки
Федеральної землі Верхня Австрія
Австрійського культурного форуму
Центру КультурКонтакт Австрія

KULTUR
Kontakt
AUSTRIA

австрійський культурний форум^{iev}

© 2014 Residenz Verlag
im Niederösterreichischen Pressehaus
Druck- und Verlagsgesellschaft mbH
St. Pölten – Salzburg – Wien
© Книги – XXI, 2015, видання українською мовою
© Неля Ваховська, 2015, переклад
© Анна Стьопіна, 2015, обкладинка
© Paul Zsolnay Verlag, Wien; Katarzyna Dzidt, фото на обкладинці.
© Василь Дроняк, 2015, дизайн

Частина I

«Пейзаж». Це слово викликає у нас переважно позитивні асоціації і приємні почуття, особливо коли, чуючи його, ми цілком некритично згадуємо про вільну, незабудовану і необжиту землю, яку бачили на прогулянках чи з вікон поїздів. Ми уявляємо собі луки і ліси, звивисті струмки й річки, дикі урвища і зелені гірські хребти, ще не вражені необачним втручанням і не знищені зусиллями людини. Нам ввижаються картини прекрасної природи, що звеселяє душу, якою ми пам'ятаємо її з незчисленних описів у літературі й живописі. Звісно, таке розуміння пейзажу найвніше і цілком ігнорує нові теорії й дебати про ландшафт, котрі саме в останні роки лунають усе голосніше. Коли я, не замислюючись, не обтяжуючи себе теоретичними викладками, чую слово «пейзаж», то перше, що постає перед очима, – це мій луг із фруктовими деревами у Південному Бургенланді, старі сливи і яблуні, а за ними поля, барви котрих варіюються залежно від пори року і посіяних на них культур, терен та розрізнені дерева, ясени, берези, а далі знову поля, обрамлені лісом, мішаним лісом, що замикає горизонт. Коли я сиджу у своїй бібліотеці й дивлюся з вікна, мій погляд не наштовхується на жоден інший будинок. Таким і має бути пейзаж, – вдоволено думаю я у такі миті. «Ландшафт – це природа, що естетично оприявнюється реципієнту в мить

натхненного і чуттєвого споглядання»*, – пише німецький філософ Йоахім Ріттер у своєму програмному есе «Ландшафт» 1963 року. Ми віримо, що пейзаж, у якому ніщо не заважає нашому побіжному погляду, може нас заспокоїти, розслабити, додати душевного миру і виваженості. На противагу урбанному простору пейзаж вважається дивовижним засобом втіхи і зцілення. Місцем усамітнення, де ми черпаємо нові сили. Але не все так просто. Ми часто не помічаємо, що природні, начебто не спотворені людиною ландшафти, які щойно ввижались нашій фантазії, – ніщо інше, як химери, плоди нашої уяви, дуже мало пов'язані з реальністю. Пейзажі, про які мені йдеться, завжди визначено і створено людиною. Часом її втручання помітне більше, часом менше, так, що ми навіть можемо повірити, буцімто маємо справу з незайманою, «невинною» природою. Проте пейзаж, яким ми його знаємо, завжди позначений людською присутністю. Ми це начебто й усвідомлюємо, коли тверезо розглядаємо це розпливчате, насичене емоціями поняття, проте вже наступної миті знову відпускаємо на волю свої почуття. Адже наше розуміння пейзажу тісно пов'язане з чуттєвим. І з уявою. І – не в останню чергу – зі спогадами.

Це стосується передусім ландшафтів нашого дитинства, найраніших років. І якщо ці роки були добрими і безтурботними, то тамті пейзажі супроводжують нас у снах протягом усього життя, а спогади про них надають відчуття близькості й безпеки, яке

* Joachim Ritter, Landschaft. Abgedruckt in: Derselbe, Subjektivität. Sechs Aufsätze (Йоахім Ріттер. Ландшафт / Той самий. Суб'єктивність. Шість нарисів), Frankfurt am Main, S. 150.

ми, мабуть, переживали тоді, багато років тому. Чи радше йдеться про пізніші проєкції? Про результат наших мрій? Можливо, місцевість, у якій ми зроста-ли, була не такою вже й безжурною і мирною, як нам здається зараз, через багато років?

Перші роки свого життя я разом з матір'ю, братом і сестрою прожив на хуторі в Еннсталі, у Штирії. З того часу моя пам'ять зберегла лише окремі уламки, по-мережані великими пробілами, проте ці фрагменти врізалися дуже глибоко. Було це незадовго після війни, яка своєю довгою холодною тінню вкрила наше дитинство. Після того, як у грудні 1944 року наш будинок у Лінці зруйнували американські бомби, ми манівцями добулися до Міттерберґа – малого села, широко розсипаного біля підніжжя гірського масиву Ґрімміґ. Спершу ми прихилилися у моїх діда і баби в Амштеттені, проте коли Червона Армія підступила ближче, нас евакуювали до Міттерберґа. Евакуація. Саме це слово містить безмір злигоднів і поневірянь, страхів і тривог, що складали тодішній наш побут. Проте коли я згадую той час сьогодні, на думку спадають лише прекрасні і приємні картини. Ідилія. Я, як міґ, насолоджувався кожною рисою життя в селі, на віддаленому хуторі, хоча часи тоді були, без сумніву, тяжкі, недобрі, як усі казали, часи біди й лиха. Ми, закинуті зі свого міського життя у сільське відлюддя, особливо болюче переживали нужду. Ми були евакуйованими, яких місцева влада нав'язала чужим людям, без власного даху над головою, і почувалися ще біднішими, ніж місцеві селяни. Більшість нашого майна – постіль, одяг і всіляке начиння – згоріла у розбомбленому будинку. Дивлячись об'єктивно,

ландшафт моїх перших повоєнних років був сірим, печальним і непривітним.

Крім того, були ще й інші, обтяжливі речі. Мого батька розшукували як воєнного злочинця, він переховувався, а під час нашого перебування у Міттерберзі мою матір раптово заарештували, я й досі не знаю, за що. Можливо, вона якось контактувала зі своїм чоловіком-утікачем і чимось йому допомогла, дала грошей, одяг чи їжу, хоч ми й самі мусили вдовольнитися лиш найнеобхіднішим. Пізніше я довідався, що він справді якийсь час переховувався десь неподалік від нашого сільця, місцевість він знав завдяки своїм колишнім гірськолижним поїздкам, тож не виключено, що влаштовував нам нічні візити. Проте я такого не пригадую, а мати про це ніколи не розповідала. Її арешт викликав у нас, дітей – сестри, брата й мене, – страшенну розпуку. Одного дня до нашої віддаленої садиби приїхали джипом двоє слідчих у цивільному і забрали матір із собою. Мені здається, я пам'ятаю, як вона махала нам із заднього сидіння відкритого авто, а ми з ревінням збилися перед хатою і дивилися, як віддаляється машина. Проте також можливо, що мені це просто розповіли чи я сам усе вигадав, зліпив із фрагментів чужих історій. Хто дбав про нас упродовж наступних тижнів – мені було чотири роки, братові шість, сестрі дев'ять, – я вже не пригадаю, мабуть, селянка, в якої ми жили, – мила, співчутлива жінка з великим серцем; або сусіди, німці, евакуйовані, як і ми. Пізніше мати з відчутною гордістю, змішаною з обуренням, розказувала, що у грацькій в'язниці мусила сидіти в одній камері з проститутками. Проте веселі дівчата гарно поста-

вилися до неї і жартами та порадами допомогли без особливих потрясінь перебути час у слідчому ізоляторі. Повз нас, дітей, нужда і турботи також не пройшли безслідно. Імовірно, час від часу ми не мали чого їсти, наш одяг, а особливо взуття постійно нам тисли, світили латками, та й умови життя у Міттерберзі були набагато простіші, щоб не сказати примітивніші, ніж на віллі нашого батька у Лінці.

Проте коли я тепер згадую той час, той хутір, де нас поселили, родину, яка нас прихистила, селянських дітей, з якими ми гралися, – у душі прокидаються теплі почуття. І мені хочеться пережити все ще раз. Навіть злого півня, який одного дня – певно, бо я полюбляв із ним дрочитися – вилетів мені на голову і безжально довбав своїм гострим дзьобом, поки я, розмазуючи сльози і кров, з вереском не втік у хату, навіть цього когута я бачу в набагато м'якшому світлі. Він здається мені прекрасним, яскравим, гордовитим птахом із розкішним пір'ям і пронизливим співом, яким щоранку мене будив. Ми, діти, досліджували густі ліси, збирали ягоди і гриби, видалися на дерева й гасали широкими луками біля хати, слідкуючи, щоб не перейти дорогу могутньому рудому бику, який понуро пасся один на загородженому лужку і начебто легко впадав у шалену, всеруйнівну лють. Таким був пейзаж мого дитинства, і він був прекрасний. Незрівнянний. Легкий і безжурний.

Нині я знаю, що цим уявленням радше завдячую фальшивим спогадам, адже мій маленький світик у Міттерберзі аж ніяк не був безпечним, навпаки, часто виявлявся досить гнітючим і похмурим. Темне,

нерідко вкриті хмарами громадище Грімміґа над Еннсталем, яка щодня заступала нам вигляд, могла би бути влучною метафорою того світу, метафорою темноти і загрози. Жандармів, які час від часу зазирали до нас, щоб перевірити, чи не переховується тут оголошений у розшук батько, арешт матері, власну лякливість і сум'яття, сльози – все це я витіснив і забув. Без сумніву, я мав інтуїтивно відчувати страхи і сум'яття дорослих, інакше й бути не могло, проте пізніше мені здавалося, що всі спогади просто стерто. Я переконав себе, що все було не так уже й погано і що дорослі напевне перебільшували, розповідаючи про нужденність перших повоєнних років. Я довго чіплявся за уявлення, яке нині здається абсурдним: що лихо і біду, про які моя мати пізніше так переконливо розповідала, я сам не пережив – ні голоду, ні холодів, ані страхів, ані гризот. Всі ці нещастя я відштовхував подалі, не міг чи не хотів про них пам'ятати. Мого батька вбили у березні 1947 року на перевалі Бреннер, коли він утікав, у той час ми жили на міттерберзькому хуторі. Про це я довідався набагато пізніше, проте матері про смерть чоловіка повідомили одразу в Міттерберг. Її тодішнього розпачу – а вона кохала його понад усе – я не пам'ятаю. Я ніколи не пов'язував у своїй свідомості мале штирійське сільце і цю наглу подію, що змінила моє життя, не пов'язував аж до цього часу. Жодна тінь не мала падати на картину мого дитинства і пейзаж, у якому воно мирно колисалося.

Можливо, не в останню чергу саме цей досвід розвинув мою чутливість до поняття «пейзаж». Довгі роки я пов'язував із ландшафтами свого раннього

дитинства найкращі й найприємніші спогади, поки не почав займатися історією власної сім'ї: тоді мені стало ясно, що цим ідеалістичним поглядом я завдячував передусім власній дитячій наївності й абсолютному незнанню. І раптом місцевість при підніжжі Грімміга здалася мені не такою вже й мирною і невинною, її образ у моїй уяві взявся глибокими тріщинами. Проте ландшафт дитинства – хай яким жакним воно мені інколи здається тепер – немає нічого спільного з отруєними пейзажами, про які я писатиму далі. Приблизно у той самий час я дізнався, якої ваги поняттю «ландшафт» надало недалеке минуле, а саме мова націонал-соціалізму. Ще у ХІХ столітті «народницькі» письменники і теоретики, географи та історики наголошували на різниці між німцем, котрий начебто творчо трансформує свій ландшафт, і його кволими, безсилим сусідами-слов'янами. Останні, за уявленнями цих борців за німецьку місію на Сході, безвольно скніють у неродючих, болотистих хащах, які тільки й чекають на прихід цілеспрямованих германців, щоб ті забрали їх собі і культивували.

Із цих кучерявих теорій у націонал-соціалізмі постала практика депортації і геноциду. В очах нацистських ландшафтобудівничих, які своїми теоріями прокладали шлях для захоплення земель, простори Східної Європи лежали занедбані і спустошені через хижацьке господарювання, культурну та цивілізаційну неспроможність народів, які там проживали – слов'ян та євреїв. Тому шляхетним завданням німців було навести там лад і перетворити печальні болота і непролазні хащі на квітучі сади. Німці вважали своїм покликанням перебрати у своє володіння

ландшафти Східної Європи. Блискучим прикладом такої глухомані, заселеної слов'янами та євреями, яку «германсько-німецькі люди» мусили завоювати, щоб переформувати її згідно зі своїми «глибинними життєвими потребами», можна вважати розлогі місцевості, рідко заселені, вкриті драговинами, каналами і лісами – прип'ятські болота у сучасній Білорусі. Протягом Першої світової війни німецькі солдати мали змогу добре з ними познайомитися і навчилися їх боятися. Коли у червні 1941 року німецький Вермахт напав на Радянський Союз і на початку начебто малими зусиллями захопив великі території, жадібні погляди берлінських планувальників світового порядку одразу ж націлилися на ці простори, які, на їхню думку, були якнайкраще придатні для створення нових поселень. Те, що для втілення цих планів слід було депортувати чи «викоренити» (мовою націонал-соціалістського режиму) місцевих жителів – білорусів, поляків і передусім євреїв, – планувальників особливо не переймало. Облаштування ландшафту слугувало мотивом, виправданням геноциду. Використання нацистами начебто нейтрального, ба навіть невинного поняття «ландшафт» – ось важлива причина вживати цей термін обережно і ставитися до нього критично; проте не лише його.

Багато пейзажів – задовго до націонал-соціалізму – втратили свою уявну невинність: у воєнних епізодах, які ми ще й через багато років пов'язуватимемо з назвою місцевості, хоча сліди боїв уже давно затягнулися, мерці лежать у могилах чи й порозсипалися на порох. Згадати хоча б Арденни, Сом-

му, долину Ізонцо*; поколоті урвищами Доломіти, зелені хребти Карпат, уже названі розлогі прип'ятські болота у Білорусі; пагорби навколо південнопольських Тарнова і Горлице**, що дали назву неймовірно кривавій битві Першої світової, в якій усі сторони понесли страшенні втрати. Тамтешні пейзажі перетворилися на театри воєнних дій і впродовж багатьох років лишалися занедбаними, луки і поля – витоптаними, поритими вирвами і ямами, ліси – розстріляними, так, що в небо стриміли переважно лишень голі, поколені стовбури, наче після гігантської спустошливої бурі. Під час Другої світової все відбувалося так само, тільки жага руйнування була ще більшою, а технічні засоби – сучаснішими.

Європа всяяна полями битв, театрами виснажливих бойових дій, кривавих наступів і контрнаступів, цілі регіони перетворилися на метафори безсенсового вбивства і смерті. У колективній пам'яті ці місцевості стали ландшафтами війни, над якими в багатьох випадках і досі, здається, ширяє чорна тінь смерті. Це відчуття не покидає мене в мандрівках Нижніми

* Арденнська операція (16–25 грудня 1944) — контрнаступ німецьких військ в Арденнах проти англо-американських армій. Битва на Соммі (1 липня – 18 листопада 1916) — наступальна операція англо-французьких військ проти німецьких на р. Сомма (Північна Франція), була однією з найбільших у ході війни і пов'язана з гігантськими втратами. Битви при Ізонцо – 12 кривавих битв Першої світової між італійською та австро-угорською арміями у долині річки Ізонцо, сучасна Словенія. – *Прим. перекладачки.*

** Горлицька битва (2–15 травня 1915) — наступальна операція німецько-австрійських військ під час Першої світової війни, в результаті якої російські війська були змушені покинути Галичину. – *Прим. перекладачки.*

Бескидами чи Бещадами у Південній Польщі, де неподалік сіл, проте також і в самотніх горах та на полонинах, далеко від людських поселень, можна наштовхнутися на військові кладовища з Першої світової, чуйно вписані в пейзаж. Тут один біля одного лежать бійці ворожих армій, мирно поєднавшись у смерті. Під захистом набожних написів і патріотичних віршів. «Ми прийшли здалека, щоб знайти собі смерть», – написано на одній таблиці на військовому кладовищі №185 у громаді Лихвин, що у Південній Польщі, на горі Гродек. У Лихвині поховані 271 австрієць і 337 росіян, які полягли з грудня 1914 по травень 1915 років. «Щоби млини ваші знову мололи, / Щоб очі ваші знову сіяли, / Щоб коси ваші знову дзвеніли, / А жінки ваші знову співали; / Щоб вечеря на столі знов пахтіла, / І діти ваші росли й процвітали, / Так наказав нам Господь усемилый, / І ми, воїни, себе тут поклали», – вибито на камені розміром із цілу капличку, на військовому цвинтарі №160 у Тухові, на річці Бяла, поблизу Тарнова. Могили росіян позначено подвійним хрестом, щоб віддати належне їхній православній вірі; єврейські – зіркою Давида.

Такі пам'ятні місця можна знайти в Європі всюди. Кладовища героїв, пам'ятники, колони, обеліски, оссуарії*. У містах і селах, на колишніх полях битв, біля путівців і просто серед лісу чи лугу. Вони формують і визначають ландшафт, відтискають на ньому свій слід. Згадки про великі й безліч малих локальних воєн і сутичок, у яких люди віддали свої життя – за державу, батьківщину, хай де вона була, за свободу

* Оссуарій – скриня, урна чи будівля для зберігання скелетованих останків. – Прим. перекладачки.

і правду, за людство, честь, справедливість, за тих, кого любили. Причин, щоб піти на війну, точніше, щоб бути посланим на війну – вбивати і бути вбитим, жалюгідно померти, задихнутися, згоріти, втопитися, бути розірваним артилерійським снарядом чи пережованим танковими гусеницями, – не бракувало ніколи. Як і патетичних слів, щоб прикрасити смерть. Російські, радянські, американські, німецькі, англійські, французькі, бельгійські, польські та чеські військові цвинтарі, пам'ятники югославським, білоруським, українським, болгарським та іншим партизанам і підпільникам втілюють цю культуру пам'яті, що іноді здається майже хворобливою. Не слід забувати і про меморіали переслідуваним і закатованим, євреям, синті та ромам і всім іншим жертвам націонал-соціалізму, цивільному населенню різних національностей і мов, і про меморіали жертвам комуністичного режиму, передусім сталінізму і т. д. Чи намагався хтось порахувати всі європейські кладовища і пам'ятники? Деякі з них нагадують про битви, відомі нам здебільшого з підручників історії. Нещодавно у Ляйпцигу було заново урочисто відкрито пам'ятник полеглим у Битві народів* 1813 року – монументальну споруду понад 90 метрів заввишки, вагою більше 300 тисяч тон. Вперше його спорудили за рік до початку Першої світової на місці, де у майже стотисячній бійні загинула більшість солдатів.

* Битва народів, або битва під Ляйпцигом (16–19 жовтня 1813) – битва між військами імператора Наполеона і його союзників (Польща, Райнський союз) та союзними арміями Австрії, Пруссії, Росії і Швеції, вважається найбільшою битвою у світовій історії до початку Першої світової війни. Завершилася поразкою Наполеона. – *Прим. перекладачки.*

«З нами Бог», – літерами завбільшки з людину написано при вході до меморіалу. Перша світова війна породила справжній бум пам'ятних місць. Лише у Бельгії існують понад 600 солдатських цвинтарів тієї доби, у Нижніх Бескидах та місцевості навколо польського Тарнова – на відносно малій території – їх понад 250. Часто військові кладовища влаштовано як гігантські розлогі конструкції, справжні міста мертвих із рівними доглянутими доріжками, як, наприклад, на цвинтарі Тайн-Кот у бельгійському Пашендалі, де поховані рівно 35 тисяч британських військових, полеглих у Першій світовій. На кладовищі німецьких солдатів Першої світової Невіль-Сен-Вааст біля Арраса у французькій частині Па-де-Кале стоять близько 45 тисяч хрестів. Меморіали жертвам Другої світової, як мінімум, такі ж численні й імпозантні. У кожному австрійському містечку стоїть пам'ятник воїнам, на якому записано імена загиблих в обох великих війнах. Проте імена інших жертв – євреїв, ромів і синті, членів руху опору, гомосексуалів та ін. – здебільшого марно шукати у цих списках. Варті уславлення винятки трапляються рідко.

Сьогодні солдатські цвинтарі й пам'ятники – це гарні принади для туристів, місця зустрічі ветеранів і політиків, котрі покладають тут квіти і вінки під звуки військових оркестрів і виголошують єлейні промови. Грають у сурми, б'ють у барабани, салютують пострілами в повітря. Старі й молоді товариші стоять струнко. Проте військові кладовища можуть також ставати приводами для запеклих сутичок, у яких знову і знову оживають історичні конфлікти; чи навпаки, це місця примирення, де колишні суперники тис-

нуть один одному руки. Давно існує щось на кшталт туризму по місцях визначних битв – організовані поїздки до воєнних ландшафтів, відомих нам з історії, літератури чи розповідей наших дідів і батьків. Відвідайте знамените поле Верденської битви*! Побачте на власні очі лінії фронту великої Війни під Ізонцо! Запрошуємо на мандрівку вздовж Східного фронту Першої світової! Спогади про війну і її полеглих дбайливо плачуть і бережуть, урочисто прославляють, проте ними ж і торгують. Герої і їхні подвиги не будуть забуті. Ніхто і ніколи. Ми навіки збережемо пам'ять про них.

Проте пам'ять про загиблих не завжди триває довго. Не всюди у ландшафт вбудовують місця пам'яті, прикрашені мармуром чи витворами ковальського мистецтва, обсажені кипарисами й квітами – військові кладовища для полеглих, пам'ятники з вказаними іменами, датами народження і смерті, меморіали з вичищеними, дбайливо складеними черепами й кістками. Принаймні так само часто трапляється, що убитих закопують десь посеред луку чи поля, у далеких лісах, тихих зелених хащах, які Готтфрід Келлер описує у своєму «Зеленому Гайнріху»**, без імені, наче худобу, що здохла від якоїсь зарази, – щоб позбавити їх пам'яті, ув'язнити їхні смерті в анонім-

* Верденська битва (21 лютого – 18 грудня 1916) — найтриваліша та найзапекліша битва Першої світової, відбулася у Північно-Східній Франції; в ній кожна зі сторін втратила понад 300 тис. осіб. Увійшла в історію як «верденська м'ясорубка». – *Прим. перекладачки.*

** Готтфрід Келлер (1819–1890) – швейцарський письменник, класик німецькомовної літератури. Роман «Зелений Гайнріх» вийшов 1855 року, у другій редакції – у 1879– 880 роки. – *Прим. перекладачки.*

ності. Їх ховають не за цвинтарними мурами, як це раніше робили із самогубцями, котрі порушили Божі заповіді й мораль своєї громади, а десь далеко, серед природи, у ландшафті. Без каменя на спогад, без хреста чи якогось іншого знаку, без священика чи рабина, навіть без таблички з ім'ям і датами життя і смерті чи з професією і без жодного набожного напису, який повідомляв би перехожим, хто тут лежить і кого їм згадувати у своїх молитвах. Не в цьому випадку: тут немає нічого – не може і не має права бути, – що вказувало б на існування цих людей. Їх навіки стерто з пам'яті. Віддано забуттю, вічному мовчанню. Нехай ніхто про них не згадає. Ніхто не спом'яне.

Саме до цих випадків я вживаю вислів «отруєні пейзажі». І маю на увазі ландшафти, місця масових убивств, які залишилися затаєними, схованими від світу, часто під грифом «Цілком таємно». Після різанини вбивці вживають всіх заходів, щоб приховати сліди. Прибирають свідків, засипають ями, в які викинули тіла жертв, рівняють із землею, засипають родючим ґрунтом, дбайливо засаджують кущами й деревами, щоб масові поховання зникли. Їх прикривають, камуфлюють. Як відомо, це справжнє мистецтво, якого навчає війна. Солдатів наказують замаскувати себе і своє знаряддя – шанець чи танк, щоб суперник не міг його помітити. Ворог має думати, що перед ним лише пейзаж, ліс чи кущі, а більше нічого. Ворога треба обманути. Обман і маскування. Щось подібне відбувається і з масовими захороненнями. Для людей ззовні вони мають бути невидимими, розчинятися у пейзажі, бути з ним єдиним цілим. Ніщо не має вказувати на те, що тут поховані люди. Про-

те це не так просто зробити. Щоб цього досягнути, потрібні деякі спеціальні вміння і талант до імпровізації: шукаючи придатну місцину, слід поглядом професіонала вивчити і прозондувати місцевість. Може, десь поряд є якийсь яр, улоговина, рів, придатні для цієї справи, чи галявина, що її не одразу знайдеш? Зазвичай, злочинці не діють спонтанно та імпульсивно – вони точно знають, що їм потрібно. Вони хочуть зробити так, щоб зникнули не лише тіла, а й могили. Назавжди. Часто це вимагає справдешніх садівницьких умінь. Які дерева, які кущі можуть рости на могилах, які з них розвиваються досить швидко, щоб приховати зрадливі сліди? Звісно, по можливості це мають бути відповідні місцеві рослини, бо ж інакше лише привертатимуть до себе увагу. Наприклад, у німецьких таборах смерті Треблінка і Белжець* у Східній Польщі землю на місцях, де закопано останки жертв, спочатку зорювали, як селянин ниву перед сівбою, а потім засівали люпином і садили ліс. Соśni, які гарно приживаються на піщанистому ґрунті. Це називають «лісонасадження». Лісонасадження як камуфляж. Точна кількість жертв невідома, за оцінками, у Белжеці вбили близько 500 тисяч євреїв і невідомо скільки поляків і ромів; у Треблінці – мінімум 800 тисяч. В інших таборах чинили схожим чином, дії і вибір дерев залежали від структури ландшафту і ґрунту. Таких місць, де вбивці і їхні підсобники ставали садівниками і ландшафтними дизайнерами, багато у Центральній і Східній Європі, на Сході набагато більше, ніж на Заході.

* Белжець — табір смерті на українсько-польському кордоні біля однойменного села, бл. 70 км на північний захід від Львова. Дівав у 1940–1943 роках. – *Прим. перекладачки.*

Звісно, отруєні пейзажі існують не лише в Європі, а й в інших частинах світу – в Африці, Азії, Латинській Америці. Вони є всюди, де чинилися масові вбивства і злочинці десь закопували чи інакше знищували тіла. Скажімо, за латиноамериканських диктатур це була поширена практика серед державних служб безпеки та реакціонерських збройних угруповань: викрадати своїх політичних противників, катувати їх і робити так, щоб вони зникли. Організації із захисту прав людини оцінюють кількість так званих «desaparecidos» – людей, які безслідно зникли в Латинській Америці в 70–80-ті роки минулого століття – у близько 350 тисяч.

У цій книжці я хочу говорити лише про Європу, конкретніше – про Центральну і Східну Європу, про відомі мені регіони, які я бачив на власні очі. У своїх розмислах я сконцентруюся на ХХ столітті. Можна було б легко розширити часові рамки і заглибитися далі в минуле, проте коротке ХХ століття, як його назвав англійський історик Ерік Гобсбаум, і так надало більш ніж достатньо матеріалу для моєї праці. На жаль.

Попри всі зусилля убивць, докладені, аби стерти могили з лиця землі і людської пам'яті, багато місць таки стали відомими – наприклад, Бабин Яр у Києві, де службовці спеціальної айнзацгрупи поліції безпеки та СД – внутрішньої служби безпеки СС – протягом кількох днів розстріляли понад 30 тисяч євреїв і вкинули їх у найближчий вибалок. Сьогодні Бабин Яр звучить майже так само, як Аушвіц і Трєблінка. 1961 року радянський поет родом із Сибіру Євгеній Євтушенко викликав скандал своїм віршем «Бабий Яр».

В СРСР панувала заборона на згадки про масові вбивства євреїв – а Євтушенкова поема починається словами: «Над Бабьим Яром памятников нет». Місця на кшталт Бабиного Яру вже ніколи не зможуть струснути з себе те, що у них трапилося, для них немає шляху до нормальності. Там не побудуєш дачі, не поставиш дорогий готель, не влаштуєш парк розваг або поле для гольфу. Ці місця стигматизовані навіки.

Те саме стосується і села Катинь поблизу російського Смоленська, де у квітні й травні 1940 року розстрільні команди Міністерства внутрішніх справ радянської імперії стратили тисячі польських офіцерів. Подібні заходи відбулися водночас і в інших місцях. Загалом за кілька тижнів було вбито близько 25 тисяч поляків, здебільшого офіцерів, проте серед них були й інтелектуали, вчителі, поліцейські, розстріляні за наказом радянської влади біля Калініна (сучасної Твері) чи в лісах поблизу Харкова (на території сучасної Східної України). Їх стратили без належного суду і вироку. За наказом Сталіна. Потім тіла покидали у спеціально викопані ями. Польських офіцерів вбивали у кількох місцях, проте назва Катинь затаврувалася у колективній пам'яті. Сьогодні Катинь символізує всі злочини проти громадян Польщі, скоєні в роки сталінського терору, а також і досі незмінне небажання уряду Росії безкомпромісно розслідувати злочиння, як цього вимагають нащадки жертв. У всіх цих випадках тіла закопували десь поблизу, безіменні могили рівняли з землею і маскували під місцевість, щоб їх не могли знайти. Щоб вони влилися у пейзаж. У Бабиному Яру і Катині сьогодні стоять пам'ятники, які нагадують про скоєне, проте

в багатьох інших місцях немає ніobelіска, ні дошки, ні бодай хреста.

На Заході не надто знані й Курапати – 30 гектарів лісового масиву поблизу Мінська, столиці Білорусі, в якому у 1937–1941 роках радянський НКВС розстріляв десятки тисяч осіб у ході масових репресій, спрямованих проти білоруських інтелектуалів і патріотів. Білоруський історик і політичний активіст Зенон Позняк, зусиллями якого було відкрито та оприлюднено інформацію про події у Курапатах, стверджує, що у мінських лісах розстріляли і закопали до 250 тисяч людей. Офіційні білоруські джерела говорять про близько 7 тисяч осіб. 250 чи 7 тисяч – правди ми, ймовірно, вже ніколи не дізнаємося. На сьогоднішній день у Курапатах було знайдено понад 500 братських могил. Як і в Белжеці, на багатьох курапатських захороненнях над тілами одразу було висаджено дерева. Злочинці завжди і всюди поводяться однаково. Обманюють і приховують. Безіменні загиблі мають зникнути разом зі своїми могилами. Масові поховання було знайдено лише у 80-ті роки минулого століття, і донині вони лишаються предметом гострих дебатів між білоруською владою, котра прикриває мовчанкою комуністичні злочини й намагається якомога більше занизити кількість жертв, та білоруською опозицією, що вимагає повноцінного розслідування подій і пошуку винних. Проте поки білоруські архіви не буде відкрито і документи про курапатські злочини не нададуть до вільного доступу, ніхто не зможе порахувати загиблих, ідентифікувати їх і навіть повернути декому ім'я.

Анонімне фото:
солдат Вермахту веде єврея через ліс

У Бікернієкських лісах на схід від столиці Латвії Риги у 1941–1944 роках латвійські команди СС під командуванням німців убили і закопали десятки тисяч людей – за різними оцінками, від 35 до 46 тисяч. Багатьох загиблих пізніше відкопали і спалили, щоб знищити всі сліди. Серед жертв були передусім євреї з Литви, Німеччини та Австрії, а також радянські військовополонені та місцеві партизани.

У Понарському лісі (литовською Панеріаї) – передмісті сучасної столиці Литви Вільнюса, у 1941–1944 роках німецький Вермахт знищив близько 100 тисяч осіб – євреїв, радянських військовополонених, ромів і синті, а також польську та латиську інтелігенцію й комуністів. Тіла скидали у величезні ями, які радянські солдати перед наступом німців викопали для цистерн із пальним.

В останні роки у Словенії також було знайдено численні масові захоронення, про що було повідомлено широкій громадськості, – у Кочевському Розі, Горнвальді біля Готтше, у Тежно – передмісті Марібора, у Техаре (німецькою Тюхерн), під Цельє/Ціллі, у шахтах Худа Яма, під Лашко/Тюффером та в багатьох інших місцях, де югославські партизани 1945 року винищували своїх полонених противників – членів антикомуністичного словенського ополчення *домобранці*, хорватських *усташив*, а також німців. Загалом кількість масових захоронень у Словенії оцінюють у понад 600, досі відкопано було лише кілька, імовірно, більшість жертв так і не знайдено. Партизани нашвидкуруч закидали тіла землю у готових ямах чи протитанкових ровях,

вкидали у карстові печери, замурували у старих шахтах...

Різні місця, різні злочинці. Німці й австрійці, а також інші нації. Масові вбивства, скоєні з різних (часто прикритих ідеологією) причин. Чи можна ставити поряд ці місця й події, цих різних убивць? Чи ж це не викликає сумнівів, не обурює? Чи не є це применшенням Голокосту? Я не маю такого на меті. Й аж ніяк не хочу зрівняти злочинців чи порівнювати, чиї злочини більші. Бабин Яр, Понари чи Катинь. Такі зіставлення неприпустимі й безглузді. Кожну подію слід розглядати окремо. Голокост був унікальною подією, непорівнюваною з жодною іншою, неймовірним цивілізаційним обривом – у цьому немає сумнівів.

У цій книжці мені йдеться про те, щоб показати певні механізми, процеси і їхній вплив на ландшафти. Як виникають отруєні пейзажі? Ті, що приховують таємні масові поховання, з яких одні колись стають відомими, а інші – ні. Як живуть люди неподалік від кісток, а іноді й буквально на них? І це стосується не лише тих, хто десь там далеко, в Україні чи Польщі, а й нас самих. Тому що ми також живемо в отруєних пейзажах. Серед братських могил, частина яких і досі невідома. І тут, в Австрії, у нашій місцевості, у Бургенланді, Штирії, Верхній Австрії та інших землях у ХХ столітті вбивали людей і заривали їх, безіменних. Щоб ніхто не знайшов. Мета завжди була одна, завжди і всюди: могили – здебільшого ніщо інше, ніж ями, велетенського розміру, іноді на висоту кількоповерхового будинку, заповнені до країв аби-як поскиданими чи акуратно покладаними тілами, –

ці могили мали залишатися невидимими, вони у прямому сенсі мали розчинись у ландшафті. Безіменні жертви мусили навіки зникнути зі світу. Безслідно. Щоб ніхто не запалив свічку на місці їхнього останнього пристанку, не поклав квітів чи вінків, не показав молитву – будь-якою мовою. Це кричуще порушення всіх звичаїв і правил наших країн, за якими ритуальне прощання під час похорону підкреслює унікальну ідентичність померлих. Це порушення є проявом неповаги до жертв, способом принизити їх ще й після смерті. Загрібаючи померлих, наче тварин, їх навіки позбавляють приналежності до людського суспільства. На них дивляться не як на людей, а як на скотину, що не заслуговує кращої долі.

Цілком подібним чином добросерді християни у німецьких (та й не тільки) землях колись чинили з народом на колесах – ромами і синті – задовго до націонал-соціалізму. Ромів також усюди вважали чужими, втіленням нелюбої інакшості, вартими зневаги аутсайдерами, що не належали нікуди, навіть не до сільської громади, на краю котрої мешкали. Ба й на християнському кладовищі їх не бажали знати. Тривалий час їх вважали вільними, як птахи, що дозволяло вбивати їх без перебору і причини, наче шкідливих комах, і вбивці не мусили остерігатися наслідків. На цю обставину вказує німецький філолог Ганс Ріхард Брітнахер у своїй книжці «Життя на межі. Кліше і чарівність образів циган у літературі й мистецтві».

Брітнахер пише про Германа Лонса – письменника, співця вітчизни, наймовірно популярного на початку 20-х років ХХ століття, якого дуже шанува-

ли націонал-соціалісти і використали його твори на свою користь. У своєму кривавому романі-хроніці селянського життя «Перевертень» той описує, як під час Тридцятирічної війни нижньосаксонські селяни «вішали і паринали» циган, а потім «закопували, щоб ніхто їх більше не знайшов, не спом'янув про них, не оплавав. Вони були позбавлені місця у суспільстві, тому їх позбавляли й місця у вічності, щоб від них і сліду не лишилося», – пише Бріттнахер*. У циганах або злодюгах, як називає їх автор на місцевому діалекті, Лонсові люнебурзькі селяни вбачають лише «напівлюдей». А це вже звучить підозріло схоже на «унтерменшів», недолюдей. Дієслово «паринати» походить із сільського господарства й означає щось на кшталт зорювати плугом, переорювати – так селяни чинять із набридливим зіллям і кущами, коли ті засідають на полях. За Лонсом, це означає закопати десь за межами села, при болоті чи в чагарниках, без надгробка й хреста. Іронія долі у тому, що Лонс закінчив так само, як описані ним люди на колесах, котрих так ненавиділи його селяни: у вересні 1914 року він загинув під час атаки на французів. Його батальйону було наказано просуватися далі, тож товариші-солдати мусили поховати його в якійсь вирві від снаряду чи у шанці, як і незчисленну кількість інших полеглих. Пізніше хтось кинувся шукати смертні останки відомого автора й навіть знайшов їх на колишньому полі бою. Після короткої загайки його кістки витягнули на світло Боже і патріотично-пафосно поховали

* Hans Richard Brittnacher, *Leben auf der Grenze. Klischee und Faszination des Zigeunerbildes in Literatur und Kunst* (Ганс Біттнахер. Життя на межі. Кліше і чарівність образів циган у літературі й мистецтві), Göttingen 2012, S. 219.

у Люнебурзькому пустищі – землі, яку він оспівував. Проте чи були це автентичні останки Лонса – і нині не можна говорити з цілковитою впевненістю.

Назви Бабин Яр, Катинь, Курапати, Бікерніеки, Худа Яма чи Панеріаї сьогодні символізують сотні інших місцевостей у Східній та Центральній Європі: Австрії, Угорщині, Чехії, Словаччині, Словенії, Румунії, Польщі, Литві, Латвії, Україні та Білорусі; масові вбивства коїлися не лише за міцними мурами чітко організованих і контрольованих таборів на кшталт Аушвіца/Освенціма чи Кульмгофа/Хмельно-над-Нерем, а й деінде у придатних для цього місцях, часто дуже далеко від людських поселень. Тіла убитих потім закопували. Список місць можна без зусиль продовжити. Отруєні пейзажі є всюди. Центральна, Східно-Центральна, Південно-Центральна Європа – хай як ми назвемо цю частину нашого континенту – всяяна такими місцями, деякі з них, як ті, що я перелічив, стали печально відомими. Кілька могил було розкопано, останки жертв перепоховано, частину навіть вдалося опізнати, тут і там через багато років споруджують пам'ятні монументи, проте більшість місць і досі невідомі. Ми знаємо, що вони є, проте не маємо уявлення, де точно вони розміщені. Ці поховання, мабуть, більше ніхто й ніколи не знайде. А загиблі залишаться анонімними, без облич та імен, без історії. Купка кісток, більш нічого. У великій бібліотеці про Голокост описано величезну кількість забутих місць. Для прикладу наведу дослідження швейцарського історика Зімона Ґайссбюлера про війну в Румунії та забуті масові вбивства євреїв 1941 року. Ґайссбюлер – експерт з історії східноєвропейського єврей-

ства – багато працював в архівах та об'їздив Румунію в пошуках зниклих колективних поховань. Більшість цих місць невідомі за межами Румунії, частину з них і досі точно не локалізовано. Наведу кілька речень із його праці:

«7 липня 1941 року єврейське населення північнобессарабського села Берлінці розстріляли на полі <...>.

12 липня 1941 року у Клімоуцях було вбито і закопано у братській могилі рівно 300 євреїв – чоловіків, жінок, дітей <...>.

8 липня 1941 року румунські війська зайняли Маркулешті. <...> у містечку станом на 1941 рік проживало 2300 євреїв, 18 із них, разом з рабином, розстріляли одразу, рівно 1000 – трохи згодом. Жертви закопали у протитанковому рову.

У Будаях, на кілька кілометрів південніше за Телешти, розстріляли іще 150 євреїв. Очевидно, місцевому населенню і досі відомі місця масових убивств»*.

Подібні переліки наводять і численні інші автори, які займаються цією тематикою, як, наприклад, католицький священник, уповноважений французької Єпископської конференції та архієпископа Парижа з питань діалогу з єврейством Патрік Десбуа, котрий, починаючи з 2002 року, багато разів подорожував до України. Десбуа разом із цілою командою помічників – істориком, перекладачкою, фотографом і навіть експертом із балістики – об'їздив Україну вздовж і впоперек, шукаючи сліди «забутого Голокосту», як

* Simon Geissbühler, Blutiger Juli. Rumaniens Vernichtungskrieg und der vergessene Massenmord an den Juden 1941 (Зімон Гайссбюлер. Кривавий липень. Винищувальна війна у Румунії і забуті масові вбивства євреїв 1941), Paderborn 2013, S. 75, 76, 79.

пише у своєму звіті*. У селі Угнів під Равою-Руською неподалік від польського кордону євреїв розстрілювали на єврейському кладовищі. Коли Десбуа туди приїхав, місцеві жителі завели його на загороджений майданчик, на якому стояли сільськогосподарські машини. Машинний парк колишнього колгоспу. Нічого, що нагадувало б про кладовище. Порозпитувавши, французький священник дізнався, що тіла ще й досі лежать десь тут. І ніде ні пам'ятника, ні пам'ятної дошки.

У селі Борове старі селяни повели його на безіменну могилу. Вони вийшли на галявину. Віддалік було видно пагорб, порослий травою, десь із метр заввишки, п'ять завширшки і десять завдовжки. Один із селян сказав: «Ось братська могила останніх євреїв, убитих у Раві-Руській»**.

У містечку Хватів закопані лежать у лісі, густо зарослому ожинниками. Їх насадили після розстрілів, а може, й самі повиростали. «З Другої світової на цю місцину кажуть „Ліс на євреях“»***.

У Львові Десбуа дізнався, що в ліску Лисиничі (нині – територія міста) німці розстріляли близько 90 тисяч євреїв, тіла спалили, а рештки закопали у 57 ямах. Зараз на місці лісу – громадський парк. «Ні дошки, ні каменя – нічого, що вказувало б на багатотисячні вбивства, скоєні тут», – пише Десбуа****.

* Patrick Desbois, *Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche* (Патрік Десбуа. Забутий Голокост: вбивство українських євреїв. Пошук слідів), Berlin 2009.

** Ibid. – S. 53.

*** Ibid. – S. 74.

**** Ibid. – S. 143.

Гайссбюлер, Десбуа та інші дослідники дійшли висновку, що ніхто й ніколи не шукав незліченні масові поховання у Румунії, Україні, Білорусі, Польщі, Австрії, Словенії та в інших країнах, ніхто не намагався їх відкопати, з'ясувати обставити цих убивств. Коли йдеться про жертв-євреїв, відкопування могил ускладнюють і забороняють релігійні приписи, згідно з якими будь-яке порушення могили та ексгумація померлих дозволені лише у виняткових випадках. Проте це не означає, що не можна шукати поховання і позначати їх пам'ятниками. Але часто-густо це роблять несміливо й абияк. Часто місцевій владі навіть відомо, де приблизно розміщене масове захоронення, проте вона не хоче його бодай локалізувати, не кажучи вже про розслідування злочину та облаштування меморіалу. Можливо, з політичного погляду це здається місцевим князькам не досить опортуністичним, або ж вони бояться правди більше, ніж кривавих примар із минулого. Може, сподіваються зацитькати примари своїм мовчанням чи примусовим забуттям, проте правда не знає милості.

З огляду на це постає також питання, що таке масове поховання. Скільки трупів потрібно, щоб виправдати вживання цього поняття? Десять? Двадцять? П'ятдесят? Сто? Чи ще більше? Безперечно, нема ліку таємним могилам, тим, що розчинилися у пейзажі з «лише» трьома, чотирма чи шістьма загиблими і про які ми й донині нічого не знаємо. Це вже звично – стверджувати, що тут, у Центральній Європі, ми живемо на одному велетенському кладовищі, не усвідомлюючи цього. Проте часто ми просто не готові прийняти цей факт і руками й ногами

відбиваємося від цієї, скажімо відверто, не надто заспокійливої картини.

Гнітючим взірцем цього є село Рехніц у Південному Бургенланді. І воно не одне таке, а може слугувати типовим прикладом багатьох інших громад. Тут, майже на околицях села, незадовго до кінця Другої світової було вбито і закопано близько двохсот угорських євреїв. Після війни місцеві жителі відмовилися показувати точне місце страти, можливо, через сором, що вони допустили такий злочин, або й через солідарність зі злочинцями, дехто з яких були вихідцями з цього села. Назва скромного сільця неподалік від кордону з Угорщиною з роками стала відомою далеко за межами Австрії, перетворилася на символ провини, конфлікту інтересів і впертого заперечення фактів. Люди не вбачали і не вбачають нічого поганого в тому, щоб залишити безіменних жертв у їхній невідомій колективній могилі. У контексті цього випадку варто згадати і пам'ятник воїнам, що стоїть у цій громаді. На ньому, як завжди, перелічено солдатів, які полягли в обох світових війнах, поіменно і з вказівкою їхнього рангу. Незвично те, що біля більшості полеглих у Другій світовій на пам'ятнику прикріплено ще й фотографії, часто в мундирах. Вермахт, Люфтваффе, СС. А про невідомих євреїв ми не знаємо нічого. Ні імен, ні професій, не бачили їхніх облич і донині не знаємо, де вони поховані. Ми лише так-сяк уявляємо собі, скільки жертв там полягло. 180? 200? Якого розміру має бути яма, щоб умістити стільки трупів? Скільки потрібно часу, щоб викопати її без сучасної техніки, екскаваторів і т. ін.? Такі запитання спадають на гадку, поки прогулюєшся

Рехніцем. Миле, невелике, трохи сонне село – і водночас місце, де зникло масове поховання євреїв. Незодавно і в Рехніці, населення якого доклало стільки зусиль, щоб прикрити злочин землею й мовчанням, було встановлено пам'ятник, перед яким щороку проводять поминальне свято на честь анонімних жертв. Саме через те, що їхні останки не знайдено, ми не можемо дозволити, щоб жертви розчинилися у забутті. Навіть література зреагувала на цю подію і скандальну реакцію місцевого населення, найпершою – нобелівська лауреатка Ельфріда Єлінек у своїй драмі «Янгол-вiniщувач»*. Таємні масові поховання є не лише у Рехніці, але й в інших куточках Південного Бургенланду, і там, де я живу.

1995 року у лісах поблизу села Дойч Шютцен після тривалих пошуків було знайдено колективну могилу угорських євреїв. Вони, як і жертви Рехніца, який лежить не далі, ніж за 20 кілометрів звідси, походили із тих сотень робочих рабів, яких незадовго до кінця Другої світової націонал-соціалісти пригнали сюди для спорудження так званого Південно-Східного захисного валу. Коли Червона Армія підступила ближче, євреїв погнали далі на Захід. Із неосяжних розумом причин нацисти будь-що намагалися завадити їхньому звільненню. У так званих маршах смерті наглядачі просто забивали численних примусових робітників-євреїв, знесилених, змучених і напівмертвих від голоду, коли ті більше не могли йти. Одного березневого дня це сталося і в Південному Бургенланді, у виноробському Дойч Шютцені.

* Драму Ельфріди Єлінек «Рехніц (янгол-вiniщувач)» було вперше поставлено 2008 року. – *Прим. перекладачки.*

Майже 60 євреїв приволокли до маленької романської церкви за межами села, звідки солдати Вермахту, есесівці та гітлерюгендівці погнали їх у ліс. На галявині їх змусили викопати собі яму. Потім їх розстріляли, вкинули в могилу і засипали. Далі вбивці замели сліди. Подібні бійні часто відбувалися вздовж лінії цілком абсурдного з військової точки зору захисного валу, який так ніколи і не був споруджений. У деякі тіла не знайдено й досі. У Дойч Шютцені пошуки виявилися успішними. На церкві Св. Мартіна, під якою євреї мусили чекати на свою смерть, кілька років тому повісили пам'ятну дошку, на місці, де знайдено тіла, поставили простий пам'ятник. Отруєні пейзажі є всюди. Це стосується і пейзажів дитинства.

Тут я мушу згадати свого любого діда, запеклого німецького націоналіста і націонал-соціаліста, котрий мене почасти виростив. Коли я був малим – у пізні 40–50-ті роки, – він багато розповідав мені про свої мисливські пригоди у Готтше – колишньому «острівці німецької мови» на південь від Любляни. Дідові розповіді перетворили Готтше, про який я толком нічого не знав, на прекрасний уявний ландшафт, що неймовірно мене притягував. Із цією загадковою назвою у мене асоціювалися захопливі пригоди, що супроводжували все моє дитинство. Готтше був схематичним образом, глибоко закоріненим у дитячій свідомості: неохопний темний праліс – готтшейський Горнвальд, у якому водилися кабани, олені, ведмеді й вовки, перш за все вовки, ціла згряя, що взимку, коли випадав метровий сніг, жахно вила і пантрувала біля дідової мисливської хижі, світлячи зеленавими очима. На прогулянках поблизу Амштеттена, де жили мої

дід і баба, він часто показував мені, як виє вовк, так переконливо, що я страшенно лякався. Це було прекрасно. Готтше був утіленням щастя. Чистої благодаті. Через багато років я вирушив до Горнвальду на пошуки дідової мисливської хижі, але не знайшов її – мабуть, проста хатка розвалилася чи й згоріла, – зате наштовхнувся на численні масові поховання. Відтоді я часто їздив туди. Варто проїхати кілька кілометрів на південь від села Кочев'є/Готтше – центру колишнього німецького острівця – і втрапиш у ліс. Це неймовірно мальовнича місцевість, дика і начебто незаторкнута людиною. Прадавній мішаний ліс, червоні буки, дуби, ялини, клени, поміж них кущі й великі камені, вапняк, вкритий мохом і виткими рослинами. За комуністичної Югославії ця частина Горнвальду багато років була закритою військовою територією, потрапити до неї можна було лише за спеціальним дозволом. Це породжувало похмурі чутки, котрі після зняття заборони виявилися правдою. Дідова мисливська хижа стояла на пагорбі Кренбіхель, словенською Крен, і саме тут під час першого свого походу я наштовхнувся на місце масової страти. Дерев'яна табличка з написом «*Гробище под Креном*», масове поховання біля Крену, вказувала шлях. У глибокому видолінку стояло багато хрестів, перед деякими горіли свічки, збоку – мурована капличка, неподалік – величний, гладенько шліфований камінь кулястої форми, на ньому напис, що тут лежать тисячі *домобранців*, солдатів словенської самооборони, котра якийсь час була спільницею гітлерівської Німеччини. У перші дні червня 1945 року їх убили партизани-комуністи за вказівкою Тіто. Тут, у Кочевському Розі/Горнвальді, поряд із *домобранцями* розстрілювали і

хорватських *усташів* – солдатів фашистської Хорватії, німців та інших противників комуністів, зазвичай без суду та слідства. Тіла скидали у карстові печери. Мабуть, щоб зекономити набої, багатьох іще живими, зв'язавши їм руки й ноги телефонним дротом, кидали у вертикальні розщелини. Безіменні мерці, прокляті як зрадники правої справи, мали назавжди зникнути з лиця землі, ліс мав буквально проковтнути їх. Вони й досі лежать у печерах, бо дістати їх звідти для поховання неможливо. Для цього довелося б підірвати великі камінні масиви, аби розширити проходи. У Кочевському Розі вбивці перетворили ландшафт на свого спільника: віддалені глибокі карстові печери спростили справу, дозволили швидко позбутися вбитих, аж виникає спокуса говорити про співпровину пейзажу. Він справді втратив тут свою невинність? Як завжди у таких випадках, злочинці із Кочевського Рогу прагнули завадити виникненню місць пам'яті, прощі, де люди згадують про померлих – і, звісно, про вбивць. У готтшейському Горнвальді, як і в Рехніці та багатьох інших місцях, усе сталося навпаки. Тут проводять поминальні свята, місце перетворилося на центр для прочан. На меморіал.

Стоячи перед могильними хрестами на Кренбіхелі, я згадував захоптив розповіді свого діда – про полювання у Готтше, про глибокі урвища, в яких вовки ховалися від мисливця, щоб потім раптово на нього напасти, і порятуватися від небезпеки він міг, лише зберігаючи силу духу і влучно стріляючи зі свого непомильного штуцера фірми «Маннліхер-Шьонауер». Ці історії супроводжували все моє дитинство. Коли у десять років мене відправили в інтернат, дід по-

дарував мені вовчу шкуру – голову зроблено з гіпсу, паща широко і страшно роззявлена. Його мій дідчик застрелив сам. Дідчик, як я з любов'ю називав діда, був пристрасним мисливцем і, перш за все, талановитим оповідачем. Перекоаний нацист першої години, антисеміт, який, як і решта рідні по батьковій лінії, ніколи ні на йоту не відступив від своїх переконань. Не кажучи вже про визнання провини. Аж до самої смерті. Проте водночас він був прекрасним дідом, який оточив мене своєю безкінечною любов'ю. Про масові захоронення неподалік від своєї мисливської хижки у готтшейському Горнвальді він ніколи не згадував. Жодним словом. Невже він про них не знав? Не думаю. Ще за його життя ходили чутки – про могили, про нечисленних вижилих та й про окремих учасників боєнь, котрі не змогли мовчати про цю жахливу таємницю. Проте мій дід про це ніколи не розповідав. Для нас обох Готтше символізував простий і захопливий чоловічий світ, що пахнув мастилом для зброї, оленями, кабанями і шкірами. Цей дивовижний запах супроводжував мого діда і в старості, коли він уже давно ходив не на полювання, а хіба у корчму. Готтше означало для мене просте життя в єдності з природою, без сутічок та етнічних конфліктів. Там не було місця для масових убивств і карстових печер, наповнених трупами. Вочевидь, дід не хотів потьмарити картину цього прекрасного, непорушного світу, витканого з історій для його любого онука. І про інші масові захоронення ні він, ні вся родина, в якій я виріс, не хотіли знати.

Наприклад, про могили у гористих регіонах Центральної Словаччини, де його син – мій батько,

керівник зондеркоманди, полював на схованих євреїв і словацьких партизанів. Ось воно й зринуло знову, полювання. Ми були родиною пристрасних мисливців. І поняття «полювання» для мене також отруєне, заражене. Збираючи матеріал для книжки про свого батька*, я поїхав до Банської Бистриці, де в музеї Словацького повстання зберігалися документи, звіти про відкопування масових захоронень, фотографії та ін. Вони могли кинути світло на діяльність мого батька і зондеркоманди, якою він керував. Також я відвідав місця, зазначені у звітах – Ружомберок, Грболтова, Ліскова, Доновали та інші, іноді манюсінські села серед мальовничих гір. А також і Вайлер Булли, і Полянку поблизу Доновалів, де підлеглі мого батька, члени зондеркоманди 7а, 16 січня 1945 року вбили в цілому 27 осіб, переважно євреїв, і закопали їх на місцях страти. В архіві музею Словацького повстання я знайшов протокол, складений після відступу німців. Місцеві жителі відкопали убитих, щоб поховати їх, як належить. У протоколі є зауваження, що кілька євреїв переховувалися у приземистій кам'яній хатці – їх спалили заживо разом із господинею, Кароліною Булловою. Не всіх жертв бійні вдалося ідентифікувати. Через кілька років після виходу книжки я отримав листа із Праги, від однієї пані, яка написала, що одне з неідентифікованих подружжів із двома синами, розстріляне у Полянці, – то сім'я її дядька. Він тримав аптеку у Банській Бистри-

* Див.: Поллак Мартін. Мрець у бункері. Історія мого батька / М. Поллак; пер. з нім. Н. Ваховська; передм. Т. Снайдер = Der Tote im Bunker. Bericht über meinen Vater / Martin Pollak.– Чернівці: Книги – XXI, 2014. – 248 с. – (Бібліотека німецькомовної літератури “Меридіан серця”). – *Прим. редакторки.*

ці. Спочатку він мав статус «економічно необхідного єврея», проте зрештою мусив переховуватися разом із родиною. Вони втекли у начебто безпечні гори поблизу Доновалів. Пані також надіслала мені фотографію свого дядька і написала: «Для мене важливо, що принаймні для Вас мій дядько Єно Кон і його сім'я не залишаться анонімними».

Мені ідеться саме про це. Ми маємо зробити все можливе, щоб вирвати із забуття невідомих жертв у колективних могилах посеред отруєних пейзажів і повернути їм їхні імена, обличчя, їхні історії. Для цього необхідно з'ясувати якомога більше деталей. Ми мусимо намагатися встановити, якими тоді були ці місця і як вони виглядають сьогодні. Це важливо, щоб уявити собі ці отруєні пейзажі. Не так давно я випадково знайшов в інтернеті стару фотографію приземистої кам'яної хатки Кароліни Буллової, у якій євреї і їхня господиня зустріли свою смерть. Фото зробили вже після трагічної події. На першому плані видно простенький дерев'яний паркан, за ним – кам'яний будинок, дві порожні очниці вікон, без даху – він згорів. Коли я багато років тому вирушив на пошуки цих місць, від будиночка вже не було й сліду. Один старий провів мене на луг, на якому паслися вівці. «Отут усе й трапилось», – промовив він, широко повівши рукою. Тут людей розстріляли, а потім скинули в яму. Здавалося, навкруги була лише незаймана природа. Прекрасний гірський пейзаж. Заокруглені верхівки гір, зелені полонини, ліси, поцяцьковані чередами овець і корів.

Анонімне фото:
цивільні копають яму під наглядом солдатів Вермахту

Частина II

Численні приклади доводять, що всі спроби змусити масові поховання зникнути навіки здебільшого приречені на невдачу, попри те, що злочинці, часто за підтримки влади, не шкодують зусиль, аби знищити сліди, ускладнити пошуки і, перш за все, ідентифікацію жертв – або й зовсім її унеможливити. Так сталося і в Кочевському Розі, що на південь від Любляни. Тривалий час доступ до схованих могил забороняли, а розслідування злочинів – гальмували і відтягували. Ситуація змінилася лише після занепаду комуністичного режиму в Югославії. Всі спроби стерти з пам'яті ці події, вперто їх заперечуючи або замовчуючи, не змінюють той факт, що ландшафт отруєно. Це відомо не лише вбивцям, але й іншим людям – жертвам, які вижили, родичам загиблих, випадковим мешканцям цих місцевостей. Коли я вперше приїхав до Горнвальду, то зустрів старого чоловіка, який дитиною став випадковим свідком масового розстрілу. Вони з батьком якраз пішли у ліс – по дрова чи по гриби – і побачили, як раптом звідкілясь приїхали вантажівки, забиті людьми, під конвоєм солдатів. Батько із сином сховалися і з безпечної відстані спостерігали за бійнею та наступною «утилізацією» тіл у карстових розщелинах. Цей чоловік дуже довго нікому про це не розказував – боявся, що це знання зашкодить йому і його сім'ї. Упродовж десятиліть про масові вбивства

не можна було навіть згадувати публічно, не те що писати. Це було табу. Державна таємниця, суворо бережена органами держбезпеки і цензури. Подібним чином радянська влада впродовж багатьох років реагувала на Катинь, а білоруський режим і досі ставиться так до Куропатів. Верхи наказують усім мовчати, марно сподіваючись, що події минулого колись забудуться. Зазвичай це призводить до протилежного. Щодо Горнвальду офіційні органи також провадили політику замовчування і пліткарства, задушювання і перешіптування: в кулуарах називалася різна кількість жертв, тих, хто наприкінці війни зникли у лісі. Через брак надійних джерел та розміри території тепер, через стільки років, звісно, можна лише висувати припущення. З певністю можна сказати одне: у Кочевському Розі лежать десятки тисяч убитих. Проте точне число не таке вже й важливе – досвід показує, що жах не можна передати голими цифрами. Набагато важливішими за числа є імена жертв, адже лише так ми можемо розказати історії окремих життів – це обов'язкова умова, щоб вирвати цих людей із забуття і передати вижилим і нащадкам їхню історію.

Карстові печери під Кренбіхелем – не єдині масові захоронення поблизу Кочев'є. Нині в інтернеті можна знайти чимало фотографій із колективних поховань – макабричне діа-шоу. *Яма под Мацесново Горицо, Яма в Ругарських Кланцях*: видно глибоку розколину, обнесену простою загорожею з молодого лісу, такими тут городять луки для випасу худоби. *Ізвірна Яма* – печери під Заго Рогом, *Двойно Брезно при Цінк Крізу* – ось лише кілька зі списку цих жахли-

вих місць. Після убивств підступи до печер чи прірв здебільшого висаджували в повітря, щоб ускладнити чи й унеможливити перепоховання тіл. За оцінками, загалом у Словенії існує понад 600 таємних масових захоронень – більшість із них досі лише поверхово оглянули і лише окремі – розкопали. Про розкопки всіх могил мова не йде.

Повертаючись із Горнвальду, я заблукав, десь звернув не туди і лісовою стежиною ішов усе глибше в гущавину, поки не вийшов на галявину і не спинився, щоб зорієнтуватися по карті. По краю галявини чорними муміями стриміли старі висохлі фруктові дерева – сливи, яблуні, груші – безперечна ознака того, що тут колись було село. Трохи пошукавши, у високій траві я знайшов купки акуратно складеного каміння – залишки фундаментів, у якійсь заглибині стояла вода, так густо поросла ряскою, що майже не відрізнити від трави навколо. Сільський ставок? Протипожежна водойма? Я не знав, у яке з численних зниклих поселень потрапив: Кунчен, Ротенштайн, Шьонберг, Нойлаг? За наказом із Берліна ще під час війни більшість ґоттшейських німців звідси переселили, осиротілі села спорожніли. Після війни багато з них знищили, зрівняли з землею. Назви деяких сіл я пам'ятав із дідових розповідей – у більшості з них були корчми, у які він зазиравав під час своїх тривалих лісних вилазок. З котрогось із таких сіл походила й одна панна, дідова коханка. Сам він тоді служив помічником адвоката у Готтше – трохи більшому селі, центрі однойменного німецького острівця. І полюб-ляв збувати вільний час за полюванням, у своїй мисливській хижі на Кренбіхелі. Як і коли він

познайомився із жінкою, з якою мав швидкоплинний роман, що закінчився народженням дитини, дівчинки, – я не знаю. Зрозуміло, у своїх історіях про Готтше цей епізод він ніколи не згадував. Про роман я довідався незадовго до його смерті. Ця дівчина була із простих людей, які найбільше цінували порядок і пристойність. Тому сім'я відправила молоду матір до Америки, начебто до тамтешніх родичів, вочевидь, щоб уникнути ганьби. Проте новонароджену дівчинку залишили у себе. Попри те, що мій дід ніяк не дбав про своє дитя (не думаю, що він хоч раз у житті виплатив аліменти), дівчинку назвали на його честь: його звали Рудольф, тож її хрестили Рудольфіною. Та це не зм'якшило його серця. Через рік після народження своєї позашлюбної доньки він одружився з моєю бабусею, яка походила із заможної і поважної німецької родини з Лайбаха/Любляни.

У розповідях мого амштеттенського діда часто зринала інша назва, як і Готтше, сповнена для мене захопливих мисливських пригод і водночас домашнього затишку: Тюффер. У Тюффері пройшло дідове щасливе дитинство. Там він, іще маленький хлопчик років чотирьох-п'яти, отримав від батька свою першу справжню зброю, не якусь там іграшку, а дрібнокаліберку, з якої можна було стріляти пташок. Проте він поводився з нею дуже обережно, ніколи жартома не цілився у людей чи тварин. Бо так не можна. Це неправильно. У Тюффері все було прекрасно. Ця назва асоціювалася в мене з безжурним життям близько до природи, зі свободою і пригодами, які любий дідусь розмальовував мені у найяскравіших барвах. Лише через багато років, коли діда вже не було серед жи-

вих, я дізнався, що Тюффер лежав у колишній землі Нижня Штирія і словенською звався Лашко. Маленьке поселення, розпорошене під стрімким пагорбом вулканічного походження Гумом, 10 кілометрів на південь від Циллі/Цельє – там жила дідова сім'я. Буржуазна німецька родина, слухняна і старанна, багата на дітей і німецький націоналізм. Мій прадід переїхав до Нижньої Штирії із Райнланду і заправляв тут гарбарнею, що забезпечила йому достатки і комфортне життя. Про життя у Тюффері дід також розказував купу чудових історій – про прекрасні рибні місця на річці Занн, де водилися головатиці, форелі й соми, яких ще називали вусанями; йому часом доводилося боротися з ними по кілька годин, перш ніж витягнути на берег; також дід розказував, як зі своєю одностволкою блукав каштановими і буковими лісами, про першого могутнього кабана, якого він завалив іще хлопчиськом, про ночі біля ясных багать, а ще про кухарські таланти своєї матері та їхньої словенської куховарки, котрі змагалися, хто пече кращі *повитиці* – струдлі з дріжджового тіста з усілякими смачними начинками. У його історіях Тюффер конкурував із Готтше, куди дід переїхав, закінчивши навчання, щоб віддатися своїй невситимій мисливській жазі – про роботу молодим юристом, майбутнім адвокатом, він не згадував жодним словом. У почутому мною Тюффер і Готтше створювали такий собі уявний пейзаж суцільного щастя, куди я впродовж багатьох років мріяв потрапити.

24 червня 2008 року бригада шахтарів із гірничовидобувного підприємства Трбовле–Храстнік під керівництвом досвідченого гірського інженера

Мехмедалії Аліца перевіряла шахту Худа Яма неподалік від Лашко. В одній зі штолень шахти, уже кілька десятиліть як замороженої, вони наштовхнулися на незрозумілу білувату масу – гору людських останків, інший край якої губився десь далеко. Тіла частково муміфікувалися, на них гарно збереглися волосся, нігті і шкіра. Знайдені у штольні «Барбара» трупи було вкрито білуватою пліснявою. Медексперти повідомили, що знайдено тіла 427 людей, всі чоловічої статі, віком від 16 до 60 років. Більшість мала в черепі отвір від пострілу, інших, очевидно, вбили сильними ударами по голові чимось тяжким – лопатою, молотом, ломом або чимось подібним. Шахтарі знайшли трупи у Худій Ямі не випадково – вони знали, що десь у шахті мало бути гігантське захоронення. Щоби пробитися до підземного склепу, їм довелося подолати цілу низку мурів із бетону, глини, цегли і залізобетонних конструкцій, які перепинали прохід. Убиті мали навіки залишитися у глибині гори, сховані від людського ока. Більшість жертв належали до націоналістичного словенського угруповання *домобранці* та до армії НДХ (Незалежної Держави Хорватія), що була спільницею Гітлера. У кінці травня – на початку червня 1945 року партизани-комуністи та югославська служба держбезпеки пригнали їх у Худу Яму, вбили і сховали у глибокій штольні. З огляду на певні ознаки, декого там замурували ще живими. За останнім муrom шахтарі знайшли чоловічий скелет, а біля нього – ломик, яким цей чоловік, вочевидь, намагався пробити собі шлях на волю. Історики, які досліджували бійню у Худій Ямі, прозвали його *бегунець* – утікач. Поряд із тілами було знайдено багато предметів повсякденного вжитку – хрести, чотки, книжки, що

порозсипалися на окремі аркуші, гребінці, залишки окулярів, дивним чином збережений протез ноги – і знову, і знову шматки телефонного дроту однакової довжини, якими було зв'язано жертви. Гроші й цінні речі у них забрали. В одному черепі робітники знайшли обручку, затиснуту між зубами, з вигравіруваною датою весілля – грудень 1937 року. Зрозумівши, куди його ведуть наглядачі, цей чоловік, очевидно, сховав обручку в роті, щоб вона не потрапила до рук убивцям. За другим заходом шахтарі дістали ще 369 тіл, цього разу між них були й жіночі. У великій праці про штольню «Барбара»* і її жахливий вміст між фотографій тіл і місць, де їх було знайдено, є також фото жіночих кіс: перед штольнію, розкладена на картоні, лежить зв'язка товстих, гарно заплетених кіс, усі однакового кольору – червонясто-каштанові. Це волосся жінок, убитих тут навесні 1945 року. Чим пояснити цей однаковий колір – герметичним приміщенням, де стільки пролежали коси? Чи йдеться про жінок з однієї сім'ї?

Роботи у Худій Ямі наочно показали, що пошук зниклих масових захоронень часто подібний до роботи археологів. І там, і там після детального опрацювання документів доводиться вивчати місцевість і, можливо, проводити пробні розкопки, поки не вдасться визначити точне розташування жахливих слідів новітньої історії та, може, видобути їх із землі, якщо з тієї чи тієї причини не буде вирішено не зачіпати знахідки. Як археологи, ми досліджуємо

* Mitja Ferenc/Mehmedalija Alić/Pavel Jamnik, Huda jama. Skrito za enajstimi pregradami (Мітя Ференц/Мехмедалія Аліц/Павел Ямнік. Худа Яма. Схована за одинадцятьма перепонами), Ljubljana 2011.

відповідне місце, розшукуємо зрадницькі сліди, неприродні підвищення чи западини ґрунту, відмінності у флорі, сумуємо свої знахідки – залишки кісток, порожні гільзи, зашморги з дроту та інші докази драматичних подій, які ще потрібно перевірити і детально вивчити. Так усе відбувалося і в Худій Ямі.

Після другої серії розкопок, що потребували дуже багато зусиль, ексгумацію припинили, попри численні протести громадськості. Уряд Словенії наказав залишити решту жертв у штольні. Вже знайдені тіла було передано до оссуарію, спеціально влаштованого у колишній шахті. Це означає, що нащадки жертв не матимуть змоги точно дізнатися про долю своїх близьких. За оцінками експертів, у розгалуженій штольні «Барбара» мають лежати ще понад дві тисячі трупів. Той факт, що їх не шукатимуть, що не робиться жодних спроб дізнатися про їхню долю, не кажучи вже про пошук убивць (дехто з них, можливо, досі живий), відкриває широкий простір для спекуляцій і гіпотез. Невже там досі є що приховувати? Це страх перед мерцями – чи перед убивцями? Як уже було сказано, ідеться не про те, щоб описувати злочини однієї сторони на противагу злочинам іншої. У цьому немає сенсу. Жахіття, скоєні у сучасній Словенії німцями та австрійцями між 1939 і 1945 роками, не стануть менш страшними, менш монструозними, якщо ми розкажемо і про бійні, влаштовані партизанами-комуністами. Ландшафтові байдуже, хто злочинці, а хто – жертви, у багатьох випадках жертви самі ставали вбивцями, а вбивці – жертвами. Ландшафтам, у яких їх було заховано, немає до того діла, вони не звинувачують і не виносять вирок.

Худа Яма лежить у вузькій, густо зарослій лісом частині долини Занн, за кілька кілометрів від Лашко/Тюффера. Долиною тече річечка Речиця, німецькою Ріец. В однойменному селі (сьогодні Речиця-на-Савіні) жив дідів друг зі шкільних часів, з яким вони часто ходили на полювання, – ім'я його я забув, а може, дід його ніколи й не називав. Проте я добре пам'ятаю їхні мисливські пригоди у долині Рієци, наприклад, історію про велетенського козла, якого дід застрелив після довгих, витривалих гонів: стояв вечір, сутінки щохвилини густішали, а завтра закінчувався офіційний сезон полювання. Аж тут козел вийшов на просіку – і дідусь зміг зробити вирішальний постріл. Яке щастя! Все його обличчя сяяло, коли він розповідав цю історію. У Тюффері, як і потім у Готтше, минули його щасливі безтурботні літа, сповнені мисливських пригод, про які він часто й охоче розказував, тож у моїй дитячій уяві ці дві назви сплавились в один-єдиний цілісний пейзаж, осяяний образом любого діда. Лише згодом я дізнався, що в Готтше і Тюффері ці прекрасні пейзажі приховують похмурі таємниці.

Сьогодні, пишучи про якусь місцевість, якийсь ландшафт, ми неодмінно мусимо заважати на їхнє минуле. Це складне завдання. Нам хочеться з'ясувати, що тут відбувалося сімдесят, вісімдесят чи й сто років тому, навіть якщо тільки побіжно дивимося з вікна під час необтяжливої поїздки, у розкутому відпустковому настрої, і не бачимо нічого, що зародило б у нас недовіру. Попри це, ми завжди мусимо запитувати: чи не приховує чогось цей пейзаж? Чи насправді він такий невинний, такий ідилічний, як здається? Що

ми знайдемо, якщо почнемо копати? Зітлілі кістки? Чи маємо право спокійно відкласти їх убік, бо вони нас нібито не стосуються, бо ми ніяк не пов'язані з тим, що тут відбулося? Бо це було так давно? Чи ж не мусимо ми пильніше вдивлятися в історію, навіть якщо вона ще й досі така болюча? На мою думку, ми зобов'язані дивитися і на темні сторони таких місць. Не лише в Аушвіці чи Треблінці, в Маутгаузені чи Ра-венсбрюці, а й у тих безіменних ландшафтах, у віддалених лісах і болотах, степах, що належать до кри-вавих земель, як їх виразно описав американський історик Тімоті Снайдер. Проте криваві землі, про які йдеться мені, географічно набагато більші й охоплю-ють також і Австрію. І Словенію з Угорщиною. Й інші країни.

Навіть Дунай. Про це пише угорський письменник Ласло Вегель, який мешкає нині у місті Нови Сад на півдні Сербії. У своїх роздумах про Європу під про-мовистою назвою «Відплата» він жаліється, що ми, говорячи, наприклад, про Дунай, багато замовчуємо. Приміром, той факт, що дунайське дно схоже на ве-летенську братську могилу. «Спочатку Міклош Горті* запровадив „холодні дні“, потім були „холодні дні“ партизанів; не можна порахувати, скільки сербських, угорських, єврейських, німецьких скелетів покояться на дні Дунаю. І не лише у водяних могилах наших рі-

* Міклош Горті (1868–1957) – регент Королівства Угорщина (1920–1944), контр-адмірал австро-угорського флоту (1918), авторитарний і жорсткий політик, під керівництвом якого Угорщина 1932 року зблизилася з фашистською Італією та Третім Райхом, а угорські війська стали союзниками Вермахту в нападі на Югославію і Радянський Союз. – *Прим. перекладачки.*

чок, але й у землях Войводини. Зітлілі кістки лежать у ямах, під родючими нивами», – пише Ласло Вегель*. На Дунаї справді часто бувають убивчо холодні дні. Наприкінці 1944 року нілашисти** розстріляли у Будапешті, на березі Дунаю, тисячі євреїв – тіла скинули в річку, яка, за свідченнями очевидців, у ці дні почервоніла від крові. Сьогодні про цей злочин нагадує пам'ятник неподалік парламенту – шістдесят пар металевих черевиків, що стоять прямо біля води. Проте в інших місцях пам'ятників немає, є лише окремі оповіді, дедалі тихіші, блякліші спогади, які скоро зникнуть остаточно. Таких місць на Дунаї і ми знаємо не мало. Наприкінці 1945 року у містечко Бад Дойч Альтенбург у Нижній Австрії зігнали багатьох угорських євреїв, тих, що вижили у маршах смерті, і повантажили їх на баржі, щоб відвезти до Маутгаузена. Частина транспортованих померла дорогою від недоїдання і виснаження. Тіла скидали у воду. Що з ними стало? Чи прибило їх десь до берега? Чи поховали їх, нехай навіть на цвинтарі для безіменних, де віддавна хоронили тіла, принесені Дунаєм, і про які ніхто нічого не знав? Чи жителі дунайських берегів просто загребли їх десь на березі, боячись неприємностей?

Дунай як місце масових захоронень – в Австрії, Угорщині, Сербії, Румунії. Подібні приклади можна

* László Végel, Sühne. Texte unterwegs (Ласло Вегель. Відплата. Подорожні нотатки), Berlin 2012, S. 107–108.

** Члени Партії схрещених стріл (угор. *Nyilaskeresztes párt*) – націонал-соціалістичної партії Угорщини, заснованої Ференцом Салаші 1937 і забороненої 1945 року. Сучасні правоекстремістські та напівфашистські партії Угорщини вважають себе її наступницями; найбільша з них – урядова «Партія за кращу Угорщину». – Прим. перекладачки.

перелічувати безкінечно. У Дунай викидали трупи, а іноді й живих людей – дорослих, дітей. Так було й на інших річках. Американський письменник Джеффри Вайдлінгер разом із народженим у Москві єврейським поетом Довом-Бером Керлером, який нині мешкає у США, об'їздили Україну, записуючи інтерв'ю з євреями, котрі пережили Другу світову. Вони розмовляли з сотнями свідків в Україні, Молдові, Румунії, Угорщині та Словаччині. Одним із них був старий чоловік на ім'я Мойше Купершмідт, якого вони зустріли у місті Брацлав на Поділлі. Коли його стали розпитувати про роки терору та геноциду, він завів їх на крутий берег Південного Бугу (не плутати з Бугом, що тече на кордоні між Польщею та Білоруссю), де розповів, що в ті часи працював у німців шофером. Одного дня на початку зими він побачив, як німці скидають із високого берега у річку живих єврейських дітей, серед них багатьох немовлят. Річка лише почала замерзати, і лід провалювався під вагою маленьких тілець. Скільки дітей знайшли того дня свою смерть у крижаній воді, він не міг сказати. Тіла не похоронили, їх підхопила течія, тож, може, десь нижче час від часу до берега прибивало маленькі кісточки*.

Німці нерідко використовували численні річки та озера, щоб позбутися своїх жертв, проте й самі згодом часто знаходили свою смерть у воді. У липні 1945 року чеські націоналісти в Усті-над-Лабем/Ауссірю в Північній Богемії влаштували бійню німецькому населенню: вони скидали німців із мосту над Ельбою,

* Вказівкою на цей опис я завдячую американській історикині Марсі Шор, яка порекомендувала мені книжку Вайдлінгера.

що в самому центрі міста. Тих, хто намагався доплисти до берега, розстрілювали з автоматів. Точна кількість жертв невідома, проте ми напевне знаємо, що наступними днями у сусідній Саксонії з води вилунали десятки трупів. Вода – нейтральна стихія, вона не стає ні на чий бік, не перебирає – вона приймає, незалежно від їхнього походження, релігії чи етнічної приналежності.

Англійський історик Девід Блекборн у своєму ґрунтовному дослідженні про історію німецьких ландшафтів вказує на гнітючий зв'язок між уже згаданою зацікавленістю націонал-соціалістів до освоєння Прип'ятських боліт у Білорусі та геноцидом. Як пише Блекборн, націонал-соціалісти вважали болота придатним місцем, де можна «до виснаження і понад це» фізично експлуатувати євреїв, а потім потопити їх у тих самих трясовинах*. І справді, на початку серпня 1941 року Гайнріх Гімmlер у своєму радіо-наказі підрозділам СС, які перебували на названих територіях, вимагав: «Категоричний наказ Райхсфюрера СС: більшість євреїв розстріляти. Єврейських бабів загнати у болота». Загнати у болота, щоб вони там жалюгідно згнили. І щоб зникли безслідно. Девід Блекборн за допомогою цитат доводить, що націонал-соціалісти використовували цей термін як такий собі шифр для запланованих масових убивств за межами концтаборів. У жовтні 1941 року в одному зі своїх божевільних монологів Гітлер сказав про євреїв: «На совісті цієї раси злочинців два мільйони загиб-

* David Blackbourn, Die Eroberung der Natur. Eine Geschichte der deutschen Landschaft (Девід Блекборн. Оволодіння природою. Історія німецьких ландшафтів), München 2008.

лих у Світовій війні, а тепер іще сто тисяч. І не кажіть мені: не можемо ж ми відправити їх у далекі багнища!» За два тижні він знову повернувся до цієї теми, цього разу чітко вказуючи на зловісні Прип'ятські болота. «Через дві тисячі років вони скажуть, що ми повилазили з боліт, і прагнутимуть запанувати над населенням України, але насправді це ми заженемо місцевих у Прип'ятські болота, щоб самим осісти на родючих землях». І місцевих жителів погнали у болота – українців і білорусів, а насамперед, зрозуміло, євреїв.

Робота з отруєними пейзажами вимагає також постійного критичного ставлення до мови. Як могили приховували від небажаного ока, так і накази про вбивства часто маскували начебто безневинними, хоч і не цілком однозначними словами. У цьому контексті мені пригадується моє дитинство у Міттерберзі, куди нас евакуювали. «Евакуювали» – також одне із таких слів. В офіційній кореспонденції Третього Райху також полюбляли слово «евакуація», яким прикривали брутальну реальність – депортації євреїв із Німеччини та Австрії у табори смерті на Сході. «Евакуйовані на Схід» – таким був евфемізм для транспортів, що перевозили людей із Німеччини й Австрії до концтаборів. Обман і маскування.

Насильство змінює не лише мову і тих, хто бере в ньому участь, а й місця, у яких воно відбувається. Це стосується і пейзажів. На природі, у вільній, незабудованій місцевості насильство набуває зовсім іншої форми, ніж на закритій території, у таборі, обнесеному колючим дротом і сторожовими вежами. На

відкритій місцевості злочинці обирають інші моделі поведінки, вони пристосовуються до умов і діють відповідно до місцевого ландшафту, до простору – який вони, навпаки, змінюють своїми діями: копаючи ями, вбиваючи, засипаючи і маскуючи колективні могили. Вони надають простору нового, смертоносного значення.

Чи стосується це також річкових чи болотистих ландшафтів? Дунаю? Південного Бугу? Ельби? Прип'ятських боліт? Як досягнути такі зміни, якщо вони є? І що означає це насильство для сусідів, тих, хто часто самі є злочинцями або просто бездіяльно спостерігали, не прийшовши жертвам на допомогу? Чи можуть вони або їхні нащадки незворушним поглядом дивитися на отруєну таким чином річку? Як у їхніх вухах звучить відома пісня – після такого досвіду: «Голубий Дунай, / такий чудовий / <...> і весело серця стукотять / на прекрасних твоїх берегах»*?

Водойми, річки, озера, навіть ставки завдяки своїм природним властивостям наче створено для того, щоб усувати зрадливі сліди. З ними не доводиться копати і знову засипати ями, не треба нічого насаджувати, озеленяти, засівати. Вода сама, без людського втручання, змиє сліди, прикриє все, милостиво чи зрадливо – ось у чім питання. Водойми, як і особливості ландшафтів, дозволяють перетворити себе на спільників. І головне, вони мовчать, як та могила із приказки. Таємниці, анонімність жертв вода береже краще, ніж будь-яка суша. І навіть якщо

* Цитата з вальсу Йоганна Штрауса-сина «На прекрасному голубому Дунаї» (1866). – Прим. перекладачки.

колись тут чи там на берег викине яку кісточку, вимиту хвилями, відшліфовану набіло, – пошуки решти останків здебільшого приречені на невдачу. Їх занесла течія, чи камінці перетерли на порох, чи мул поглинув навіки.

Тут мені пригадується одна поїздка до Словенії, що, поміж іншого, привела мене у замок Храстовець поблизу містечка Ленарт у місцевості Словенське Горіце, німецькою Віндіше Бюельн. У могутній фортеці, що колись належала сім'ї Герберштайнів і донедавна використовувалася як божевільня, 1945 року було влаштовано табір для інтернованих югославських партизанів. У ньому тримали передусім членів німецької меншини та угорців із Прекмур'я*, котрих збиралися виселити зі словенських земель. Проте багато хто не дожив до виселення – їх порішили руки злочинців чи умови життя у таборі: голод і хвороби. Як це часто трапляється, тут також точних даних немає, навіть приблизно не відомо, скількох людей було інтерновано до табору Храстовець за нетривалий час його існування (він діяв лише кілька місяців). Про кількість загиблих у ньому наявні також лише оціночні дані. Досі не було знайдено жодної книги обліку, доступні лише кілька неповних списків жертв. Чуток від цього тільки більшає. Навколо фортеці дуже мальовничо розкинулися рибні ставки, які тоді, вочевидь, використовували як місця поховання

* Прекмур'я – найсхідніший регіон Словенії, межує з Угорщиною на північному сході, Австрією на північному заході, Хорватією на півдні. Протягом майже тисячі років регіон належав до Королівства Угорщина, тому має багато спільних мовних, культурних та релігійних особливостей. – *Прим. перекладачки.*

жертв. За розповідями місцевих жителів, спочатку зі ставка спускали воду, закопували у мул тіла і знову запускали воду. Проте газу, що виникають у процесі розкладу трупів, як розказала одна жінка, яка жила біля замку, призвели до того, що ставки одну чи дві зими не замерзали навіть у найхолодніші місяці. «Раніше вони завжди вкривалися кригою, дітьми ми каталися там на ковзанах, проте у повоєнні роки льоду не було, попри тріскучі морози», – розповіла жінка. Прості люди тлумачили це як Божу вказівку на скоєну тут несправедливість. У Храстовці загинула й моя двоюрідна баба, проте її поховали не у ставку, а на цвинтарі неподалік, у безіменній могилі. Це була сестра мого діда, яка одружилася зі словеном – ознака того, що вона, мабуть, єдина з усієї сім'ї не страждала на націоналістичні упередження і великонімецьку бундючність. Проте це її не вберегло: незабаром після кінця війни її у рідному Тюффері/Лашко схопили партизани і відправили до Храстовця, де вона померла. На час смерті їй було 70 років. Вона також заслужила, щоб люди знали її історію.

У Храстовці є принаймні хоч якісь списки жертв, бодай і неповні. В одному з них можна знайти ім'я моєї двоюрідної баби: Дрольц Паула, Лашко, померла у Храстовці 26.8. (1945). Дрольц – це прізвище її чоловіка-словена. Вона зазначена під номером 49 у списку, написаному від руки. Щодо незчисленних інших могил таких точних даних немає. У цьому й полягає сутність отруєних пейзажів: поховані у них загиблі переважно не мають ні облич, ні імен. А ще – що нам майже нічого не відомо про жертв, окрім, хіба, походження, та й то приблизно: євреї, роми і синті,

переслідувані і винищені як «цигани», поляки, радянські військовополонені, білоруси, словенські *домобранці*, німці і т. д. Здебільшого ми не маємо ні фотографій, ні документів жертв. Від цього особливо важко розпрощатися з цими подіями – завжди лишається щось недомовлене, якесь гостре, болісне запитання: ким були ці люди, закопані на наших луках чи в ліску неподалік, чиї останки знайшли лише через багато років? Як склалася їхня доля? Звідки вони прийшли чи приїхали? З ким вони були в мить своєї насильницької смерті – самі чи з родинами, коханими, батьками, братами і сестрами, друзями, іншими жителями села чи містечка? Ім'я аптекаря Єно Кона, якого одного січневого дня 1945 року в селі Полянка поблизу Доновалів убили за наказом мого батька, вбили разом із дружиною і двома синами – його ім'я я довідався випадково. І навіть отримав його фотографію. Тепер я знаю, як виглядав Єно Кон. Привабливий, ще моложавий чоловік із зачесаним назад волоссям і в круглих окулярах у роговій оправі, що надають йому розумного вигляду. Він дивиться серйозно, можливо, трохи меланхолійно, прямо у фотокамеру.

Проте часто нам відома лише приблизна кількість жертв, а в багатьох випадках ми не знаємо навіть цього. Сто, двісті, тисяча, кілька тисяч... Це стосується не лише Голокосту, але й інших масових убивств, які лишили свій відбиток на отруєних пейзажах. «І так буде завжди: пишучи про Голокост, ми почуватимемося зобов'язаними постійно повторювати великі числа, бо не можемо покласти кожного убитого в окрему могилу», – констатує польсько-американський історик Ян Томаш Гросс у збірці есе «Золоті жнива»,

написаній спільно з Іреною Груджінською-Гросс. Їхня праця присвячена тяжким і болючим польсько-єврейським відносинам протягом Другої світової війни і в перші роки після неї. Далі він пише: «Попри те, що годі й уявити собі досвід більш інтимний та особистий, ніж насильницька смерть, анонімність жертв фальшує знання про Голокост – і цьому ми мусимо опиратися. Адже вбито було конкретних людей, і їхні вбивці також були цілком конкретними особами»*.

І справді, запитання про ідентичність жертв нерозривно пов'язане з ідентичністю злочинців, про яких ми часто знаємо так само мало, як і про вбитих. Ким вони були? Вони носили мундири чи були в цивільному, можливо, сусіди жертв, які діяли за власною ініціативою? Задля збагачення? Зводили давні рахунки? Через расову ненависть, яка раптом вилася у жагу крові? З інших причин? Чи продовжують їхні нащадки і нині жити в отруєних ландшафтах, поблизу могил? У німецьких концтаборах, та й у розстрільних командах радянського НКВС велися списки, бухгалтерія, шпальти надходжень-витрат, що породило цілі лавини документів з особистими даними і датами. Багато було знищено чи загубилося у перипетіях війни, проте дивовижно багато паперів збереглося, тому нам відомо численні імена, обличчя, біографії людей. Натомість під час масових убивств десь просто неба, часто на околицях міст чи сіл, куди

* Jan Tomasz Gross, współpraca Irena Grudzińska-Gross, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów* (Ян Томаш Гросс, Ірена Груджінська-Гросс. Золоті жнива. Що відбувалося на околицях Голокосту), Krakow 2011, S. 109.

людей зганяли на забій, наче худобу, ніхто не записував імен – ні жертв, ні убивць. Не вівся бухгалтерський облік, не нараховувалася зарплатня, звідти у кращому разі zostалися приблизні числа. Та й самі місця часто залишалися анонімними, безіменними. Якийсь закуток карпатського лісу, неназване село серед Прип'ятських боліт, єврейське кладовище десь у Румунії, якого вже давно не існує, невідомий луг поблизу австрійсько-угорського кордону. І ми не знаємо, де починати пошуки. Чи позначено ці місця бодай на якихось картах? У розповідях очевидців іноді зринають мікротопоніми, і працювати з ними можуть хіба втаємничені, лише вони – якщо пощастить – можуть зорієнтуватися за неточно записаною назвою якоїсь ниви, галявини, пагорба, де відбулися страшні події. Ідеться про невідомі, недосліджені частини наших ландшафтів, які ми лише починаємо пізнавати – повільно, лякливо, невпевнено. І на цьому шляху на нас чекає багато труднощів. Найперше – зібрати якомога більше документальних джерел: зізнання злочинців, якщо слідчі органи їх допитували, свідчень очевидців, які самі пережили бійню або щось знають про неї, щось бачили самі або чули від інших. Звісно, до таких свідчень слід ставитися обережно, почасти навіть скептично. Свідки можуть помилятися, можуть плутати події або їхній перебіг. Письмові описи місцевостей, точні замальовки, схеми розташування, календарні записи чи щось подібне ми знаходимо вкрай рідко, адже тоді їх майже не робили. Та й навіщо? Не в інтересах злочинців було залишати слід на папері, який міг привести до місця злочину, а потім і до них самих. Тому вони намагалися тримати громадськість якомога далі від скоєно-

го. «Німці хотіли перетворити Голокост на подію без свідків», – пише Ян Томаш Гросс у своїй книжці. Але він має рацію лише до певної міри. Безперечно, так було у Треблінці та багатьох інших місцях. Проте дослідження масових розстрілів на кшталт масштабної праці Міхаели Хріс про вбивства євреїв у Бердичеві показують, що злочинці зовсім не намагалися якимось утаємничити свої дії. Іноді це було просто неможливо. На більшості місць розстрілів були присутні місцеві жителі, котрі мимохіть ставали свідками, «тому що їхні будинки чи поля, на яких вони працювали, стояли чи лежали так близько до місць страти, що люди не могли не чути пострілів, не помічати пересування колон чи не бачити розстрілів перед своїми вікнами. Неможливо було уникнути того, що місцеве населення дізнається про скоєне», – пише Міхаела Хріс*. Навіть у негусто заселених місцевостях, далеко від населених пунктів, злочинці не могли на сто відсотків уберегтися від того, що невтаємничені довідаються про вбивства. Це я зрозумів у Готтшейському Горнвальді. Селяни й лісоруби спостерігали за колонами жертв, чули постріли, бачили, як скидають тіла у карстові печери. Деінде місцеві свідки вже згодом натикалися на свіжонасипані захоронення, які, можливо, були навіть на їхній землі. Селяни дуже уважні щодо будь-яких змін у своєму ландшафті, від них не так легко щось приховати, зрештою, вони ж мусять знати, у якому стані їхні поля, луки чи ліс. У часи війни це особливо важливо. Протитанкові рови можуть надовго ускладнити польові роботи або й зовсім їм

* Michaela Christ, Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden in Berditschew (Міхаела Хріс. Динаміка вбивства. Винищення євреїв у Бердичеві). Frankfurt am Main 2011, S. 180.

завадити. З іншого боку, ці рови часто використовували як місця для масових захоронень, адже це вже готові ями відповідних розмірів. Чому засипали саме цей рів? Що це може означати? Така цікавість до воєнного переоблаштування ландшафту – зрозуміла, невід’ємна частина повсякденної селянської праці.

Міхаела Хріст наводить також розповіді і замальовки німецьких свідків, які з чистої цікавості, з любові до видовищ приходили на масові розстріли, і ні підрозділи, що виконували страти, ні командири їх не зупиняли. Вони, наче туристи, влаштовували вилазки у навколишні ліси чи поля, де розміщувалися солдати, щоб побачити там щось, чого не було дома. Незвичайну, нечувану виставу, яку вони не хотіли пропустити. У протоколах розслідування злочинів керівника зондеркоманди 7а айнзацгрупи Б, командування якою потім перебрав на себе мій батько, я знайшов свідчення одного німецького польового жандарма, який спостерігав за масовими розстрілами євреїв і циган поблизу російського міста Клінци під Брянськом, неподалік від кордону з Білоруссю. З власного бажання, бо хотів хоч раз побачити, як усе відбувається. Він поїхав туди разом із місцевим перекладачем, який гарно знав місцевість, протягом двох годин спостерігав, як розстрілюють чоловіків, жінок і дітей та викидають їх у яму, а потім поїхав додому, бо вже надивився – як він через багато років сказав німецькому слідчому. Цікаво було б дізнатися, як побачене вплинуло на його сприйняття пейзажу. Що поставало у нього перед очима, коли він, повернувшись назад до Німеччини, у свій звичний побут, згадував про Клінци? Але про це його, звісно, не спитали.

Свідки були всюди – місцеві і прийшли, майже у всіх випадках, навіть якщо вбивства відбувалися далеко від людських поселень, десь просто неба. Важливо й те, що численних місцевих свідків іноді залучали в помічники. Тобто цілком імовірно, що спогади про ці події могли передаватися від одного покоління до іншого. І постає питання, як це знання впливає на людей, які тут живуть? Як вони реагують на той факт, що під лугом, на якому вони випасають худобу, або в лісі, з якого беруть деревину собі на будинки чи дрова, є масове захоронення? Що вони роблять із цим знанням – ці жителі України, Білорусі, Угорщини, Словенії, Румунії, Австрії? Воно викликає жах? Спантичення? Чи їм байдуже? Вони сердяться чи дратуються, бо не хочуть, щоб їм нагадували про такі речі?

«Чи пам'ятають люди, які нині живуть у цих місцях, взагалі про те, що сталося у липні 1941-го? Чи нагадують їм про це якісь зовнішні ознаки (наприклад, меморіали, пам'ятники)? Що вони знають чи принаймні роблять вигляд, що знають або не знають?» – запитує швейцарський історик Зімон Гайссбюлер у вже згаданому дослідженні про винищувальну війну та забутий геноцид євреїв 1941 року в Румунії*. Це питання можна з повним правом ставити всюди, навіть і тут. Воно спрямоване не лише на можливих свідків, які могли щось бачити або чути, але й на дітей чи дітей дітей, котрі довідалися про події з переказів або

* Simon Geissbühler, Blutiger Juli. Rumaniens Vernichtungskrieg und der vergessene Massenmord an den Juden 1941 (Зімон Гайссбюлер. Кривавий липень. Винищувальна війна у Румунії і забуті масові вбивства євреїв 1941), Paderborn 2013, S. 23.

чуток. Як живуть люди, як живемо ми з цим знанням, як даємо собі з ним раду, як узгоджуємо його з нашим побутом? Чи можемо ми після відкриття масового захоронення тими самими очима дивитися на ландшафт, де це трапилось і де ми, попри все, продовжуємо (чи мусимо) жити – бо тут наша домівка, наші будинки, поля? Чи викликають такі відкриття якісь зміни в людях? І не лише в них.

Ми з'ясували, що насильницькі дії на кшталт масових розстрілів надовго впливають і на місця, у яких відбулися. Варто нам дізнатися, що тут трапилось – і ми інакше сприймаємо ці місця. Це, з певними обмеженнями, стосується і місць масових страт, поки неусвідомлених громадою, бо злочинцям, можливо, вдалося гарно замаскувати могили чи знищити всі сліди. Проте, як ми вже бачили, досягти повного успіху вдається у край рідко. Зазвичай залишаються темні чутки, невиразні ознаки, перешіптування, підозри, що десь там щось відбулося нечисте, щось приховане від людських очей – і саме тому воно вперто чіпляється за людську пам'ять і не забувається, не хоче замовкнути, поки зрештою щось десь не вири-не, не проявиться – зізнання якогось свідка, спогад, мимохідь зроблене зауваження, пожовкла фотографія, документ, інші матеріальні докази, випадкові знахідки у землі.

Як сьогодні виглядають ці місця? Чи є у них щось, що відрізняє їх від інших, тих, де пейзаж нічого не приховує? Одного дня французький священик Патрік Десбуа та його супутники шукали якогось свідка у селі Хлібочок, де начебто не було ніяких масових

захоронень. Їм назустріч на велосипеді їхав літній чоловік, натужно тиснучи на педалі. Вони зупинили його і запитали, чи не пригадує він ніяких розстрілів євреїв, чи не бачив, бува, чогось. Задавалося, це запитання аніскільки його не здивувало. Він відповів ствердно, мовляв, бачив. І так, наче це було найнормальнішою річчю на світі, повів чужинців до колективної могили за якихось сто метрів за селом, яка лежала у всіх на очах, прямо серед зораних полів. Десбуа з командою стояли над велетенською округлою ямою, в яку до війни викидали здохлу худобу і хворих тварин. Місце для падла, раніше такі були і в наших селах. «Там німці розстріляли всіх членів єврейської общини. Після війни селяни і далі скидали туди здохлих коней і хворих тварин. Отже, в ямі лежить худоба, на ній люди, а потім знову худоба», – пише французький священник*.

Якщо ми справді хочемо розшукати Хлібочок і всі інші місця, які не приймають свої масові вбивства, – як нам це зробити? Пошуки зниклих масових захоронень схожі на роботу археологів, як ми вже сказали. І справді, за останні кілька десятиліть виникла окрема високоспеціалізована гілка археології, яка дедалі глибше досліджує невідомі місця масових страт, а саме судова археологія. Особливими викликами для сучасних археологів стають місця масових убивств під час Голокосту, адже юдейська релігія, Галаха, суворо забороняє розоряти кладовища; з її погляду, масове захоронення – це також цвинтар.

* Patrick Desbois, *Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche* (Патрік Десбуа. Забутий Голокост: вбивство українських євреїв. Пошук слідів), Berlin 2009, S. 64.

Тому деякі науковці винайшли власну археологію Голокосту, базовану на антиінвазійних методах, насамперед на детальному аналізі даних повітряних зйомок, спеціальних топографічних і геофізичних дослідженнях і т. д., які дозволяють оприявнити сліди начебто остаточно знищені, сліди масових страт. В останні роки ці методи – з дивовижним успіхом – використовували для пошуку досі не відомих захоронень на великих територіях колишніх таборів смерті Белжець і Треблінка.

Звичним, проте дуже ефективним засобом у цій справі є також фотографії. «За допомогою фото масові вбивства набувають людського вираження, іноді на знімках навіть можна розпізнати риси обличчя жертв чи вбивць», – пише Ян Томаш Гросс у вже цитованій праці*. Навіть більше. Такі фотографії, хай як тяжко нам дається їхній ретельний розгляд, дозволяють скласти уявлення, як відбувалися розстріли чи забивання на смерть і закопування тіл. Так, найперше жертви, а іноді й кати знову здобувають обличчя – можливо, розмиті, неточні, проте обличчя; не менш важливо і те, що в такий спосіб також увиразнюється пейзаж: ми бачимо дерева, кущі, луг, підвищення, заглибину, річку, звісно, здебільшого лише як тло, адже фотограф скеровував усю свою увагу на людей. На подію, яку він – хай яка була для цього причина – прагне задокументувати. Проте додавши трохи фантазії, ми можемо уявити собі, як виглядало це місце.

* Jan Tomasz Gross, współpraca Irena Grudzińska-Gross, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów* (Ян Томаш Гросс, Ірена Груджинська-Гросс. Золоті жнива. Що відбувалося на околицях Голокосту), Krakow 2011, S. 109.

Я зберіг у себе в комп'ютері кілька таких знімків, їх продають на інтернет-аукціонах і досить часто за не-малі гроші. На одному, зробленому десь у Росії під час Другої світової, ми бачимо чотирьох чи п'ятьох мертвих людей у цивільному, точно їх порахувати неможливо, тому що тіла звалені на землю і почасти закривають одне одного, внизу видно мінімум двох жінок. Імовірно, це селяни, бо на тлі можна роздивитися паркан сільської садиби. Поряд із трупами троє по-селянськи вдягнених чоловіків копають яму для вбитих. На головах у них шапки – чому вони не познімали їх, як це належить перед померлими? За копачами – можливо, чоловіками чи синами жінок, які лежать у траві, – наглядає німецький польовий жандарм, що видно з типової бляхи на ланцюжку в нього на грудях, у лівому кутку фотографії видно ще одну ногу у високому чоботі – мабуть, іще одного солдата. Хто зробив смертельні постріли – наглядачі? Це вони наказали селянам не знімати шапки, щоб іще більше принизити загиблих і вижилих? Що сталося з копачами могили після захоронення? Не виключено, що їх самих після завершення роботи розстріляли і вкинули у власноруч викопану могилу. Вермахт та інші підрозділи часто так робили, щоб усунути небажаних свідків. Чи хтось колись знайшов цю могилу? Чи відкопали загиблих і перепоховали їх на кладовищі? Чи вдалося комусь із сільчан пережити цю бійню? Чи їх усіх перебили, без винятку? Старих, чоловіків, жінок, дітей? Це також часто траплялося – у Росії, Білорусі, Україні, Польщі. Можливо, всіх інших жителів кудись вивезли, а саме село спалили? Хати у цих регіонах будували здебільшого з дерева, вони горіли, як солома, залишаючи по собі хіба муровані з каме-

ню комини, печі та фундаменти, проте й ті швидко розсипалися під впливом погодних умов. Цілком можливо, що вбиті й досі лежать, як їх тоді закопали, могила давно заросла кущами, злилася з місцевістю. Скільки їх, таких місць злочинів із закопаними й досі не знайденими жертвами, сховано в отруєних пейзажах? Тисячі? Десятки тисяч? Може, на місці страсти – одному з тисяч інших – сьогодні живуть люди? Чи знають вони, що приховує у собі земля, яку вони обробляють? На чому вони поробили грядки? Посадили картоплю? Вирощують цибулю? Поставили сінник? Чи вони широкою дугою обходять місце, де, за переказами, має бути захоронення, про яке розказують старі люди? Чи їх не цікавлять тодішні події? Як реагують люди, коли дізнаються, що живуть на колективній могилі?

За допомогою фотографій можна локалізувати окремі місця. Проте у наведеному вище прикладі це неможливо: фото дає надто мало зачіпок. Не видно ні церкви, ні будь-якої іншої великої споруди, ні гори незвичної форми, ні жодної іншої топографічної ознаки, за якою можна було б розпізнати місцевість. На тлі ми бачимо лише луг і простий дерев'яний паркан, яких безліч у польських, українських та російських селах. Такий паркан міг би стояти і десь в Австрії. Ми не знаємо ні імен загиблих, ні назви місцевості. Просто якийсь хутір у Росії чи деінде на Сході, де німці виявилися поганими постояльцями. І таких місць багато. Безліч. Не про всі криваві бійні нам відомо. Проте дивовижно, скільки розстрілів було фотографічно задокументовано, і знімали самі вбивці – бо хто ж іще міг це зробити? Звісно, протягом Другої

світової Головне управління безпеки Райху у Берліні заборонило фотографувати сцени розстрілів, наказ багато разів поновлювався, проте часто його просто ігнорували. Це видно з величезної кількості зроблених фотографій. Чим керувалися убивці-фотографи, ми не знаємо, про це можна хіба висувати гіпотези. З одного боку, вони прагнули зробити так, щоб захоплення зникли, сховалися від людського ока, проте перед тим, як засипати яму і більш-менш старанно її замаскувати, вони швиденько кілька разів клацали фотоапаратом, щоб зберегти для себе цю подію. Я багато розмірковував про цю дивну суперечність, але так і не знайшов задовільного пояснення. Засновок до розуміння цього явища пропонує німецька історикиня Міхаела Хріст у своєму дослідженні про вбивства бердичівських євреїв – звідки, до речі, досі не знайдено жодної фотографії, що, проте, не значить, що їх там не робили. Міхаела Хріст пише: «Навіть якщо громадськості невідомі фотографії з масових розстрілів у Бердичеві, зважаючи на кількість страт у цьому місті, частоту фотозйомок на інших місцях масових убивств, доступність місць страти та велику кількість інших солдатських знімків, здається неймовірним, що глядачі й учасники подій не робили там фотографій. Останні були чимось на кшталт трофеїв»*. Отже, трофеї. Навіть у моєму любительському фотоархіві є деякі з таких знімків. На одній із цих фотографій, також купленій на інтернет-аукціоні, видно багато чоловічих трупів, судячи з одягу – цивільних, точну кількість встановити не можна.

* Michaela Christ, Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden in Berditschew (Міхаела Хріст. Динаміка вбивства. Винищення євреїв у Бердичеві). Frankfurt am Main 2011, S. 195–196.

Вони нерівними рядами лежать на витоптаному лузі, викладені перед глядачем. Фото не підписане, тому незрозуміло, ким були жертви й убивці. Більш-менш точно можна стверджувати, що знімок зроблено під час Другої світової війни. Тож загиблі могли бути євреями, тоді вбивці – з високою вірогідністю – німцями чи австрійцями. Звісно, не слід відкидати і литовців, латишів, угорців, українців та представників інших народів, які допомагали німцям у цій вбивчій справі. Але також можливо, що цих людей розстріляли члени радянського НКВС. Фото не дає надійних зачіпок чи вказівок на місцевість – видно лише луг, а більше нічого. І не можна навіть зрозуміти, що потім зробили з тілами. Їх закопали там, де люди зустріли свою смерть, вкинули у найближчу яму, яку не видно на фото? Щоб злочин буквально заріс бур'яном? Щоб ландшафт усе сховав? Як часто таке відбувалося з 1939 по 1945 роки? Такі випадки траплялися ще під час Першої світової і не припинилися і після Другої – згадати б криваву громадянську війну в колишній Югославії у 90-ті роки минулого століття, Сребреніцу та інші місця масових убивств. Весь час з'являються нові й нові колективні могили. А скількох жертв так і не знайшли або й не шукали?

Можливо, це здається хворобливим, та коли я дивлюся на свій садок і ліс за ним, то запитую себе: Що вони можуть приховувати? Що я знайду на цьому вкритому квітками лузі, якщо перекопаю його? Чи в дубовому лісі під Чатербергом*? На березі цього ставка? Я нашттовхнуся на кістки, іржавий колючий

* Гора у землі Бургенланд. – Прим. перекладачки.

дріт, телефонний кабель, яким комусь зв'язували руки, на порожні гільзи, зітлілі рештки одягу і взуття? Чи це все – лише кошмари, результат моєї переобтяженої уяви? Кілька років тому я знайшов у себе в городі, глибоко в землі, виделку. Начебто звичайну столову виделку. Вочевидь, вона впродовж десятиліть лежала у землі. Витягнувши її і відчистивши, я здивувався, чому на ній немає і сліду іржі, а потім знайшов на ручці відтиск «Ваффен-СС». Виделка Ваффен-СС, вироблена з найкращої нержавійної сталі, у моєму городі.

Фотографії вбитих, часто напів- чи й зовсім роздягнених, німих, байдуже скинутих на купу, наче не потріб, безборонних супроти наших безсоромних поглядів, ці фото мають у собі щось порнографічне. Розглядаючи їх, ми відчуваємо ляк, огиду, лють, співчуття, проте водночас і певне збудження, наче нас застали за забороненим заняттям. Ми схожі на вуаєрів, які позбавляють останньої гідності невідомих їм померлих, які не можуть себе захистити. У своїй найінтимнішій, цілком особистій миті смерті вони віддані на поталу нашим поглядам як частина анонімної купи трупів, у якій неможливо вирізнити окремі обличчя. Не менш заплутані почуття викликають і зображені на фотографіях місцевості, пейзажі, про які ми знаємо чи думаємо, буцімто знаємо, що тут відбулися страшні події. Найбільше занепокоєння викликає те, що на фото ми не знаходимо ніяких вказівок на це, навіть якщо ретельно й уважно вивчаємо їх, шукаючи сліди. На них нема нічого. Ми не бачимо нічого, що вказувало б на жахіття. Ландшафт, який ми розглядаємо, спокійно і мирно розгортається перед

нами. Начебто невинно. Лісок, латочка лугу, поросла високою травою, поряд із путівцем, що кудись веде, стяжка вздовж берега з вербами і вільхами, гірський хребет, мій город, садок – нічого особливого, ніяких ознак чи знаків. Лише пейзаж. Здебільшого цілком звичний, іноді ідилічний. Я бачив дуже багато таких фотографій – із Польщі, України, Білорусі, Австрії, Словенії; всі вони однаково тривожать своєю очевидною, виставленою напоказ банальністю, своєю буденністю. Саме непримітність цих місць, відсутність знаків, що вказували б на страшні події, додають їм примарливості, навіть загрози.

Напис на звороті:
Вбиті НКВС у Самборі, 1941

Частина III

Отруєні пейзажі. Моя перша свідома зустріч із ними відбулася під час поїздки до Західної України, багато-багато років тому. Разом з одним польським фотографом ми збирали матеріал для великого репортажу, а може, і книжки. Робочою назвою проекту після тривалих дискусій ми обрали «Останні євреї України». Під час Голокосту в Україні було вбито близько 1,6 мільйона євреїв, точного числа ніхто не знає. Більшість вижилих емігрували, коли з'явилася така можливість, у США, Ізраїль та інші західні країни. Багато українських євреїв не змогли жити буквально на могилах своїх ближніх. У країні залишилися небагато, здебільшого старші люди, одружені з неєвреями або ті, хто з якихось інших причин не зміг чи не захотів виїжджати. Ми хотіли поговорити з кимось із залишенців, побачити, як вони живуть, почути їхні історії.

З Варшави до українського кордону ми їхали поїздом. Перед кордоном проминули Белжець – маленьке непоказне містечко зі званою, жакливою назвою. У Белжеці під час Другої світової війни німці (й австрійці) влаштували перший із трьох таборів смерті так званої «Операції Райнгард». У ньому 1942 року було вбито сотні тисяч людей, передусім євреїв, але також ромів і радянських військовополонених.

Тут проводили експерименти з промислового масового вбивства, випробовували спеціальні газові камери, які пізніше удосконалили в Аушвіці та інших таборах смерті. На початку тіла скидали в ями і заливали бетоном, проте газу, що виникають у процесі розкладу, розривали імпровізовані надгробки, тож німці мусили екскаваторами і кранами дістати трупи з землі і спалити їх на велетенських решітках, змайстрованих із залізничних колій. Це тривало місяцями. Пізніше жителі навколишніх сіл розповідали, що вся місцевість була постійно вкрита густим жовтуватим димом з огидним запахом, від якого на шибках лишався жирний чад. Ця деталь повторювалася у всіх розповідях: жінкам доводилося затуляти щілини в рамах, як узимку, і майже щодня мити вікна, аби вони пропускали хоч трохи світла. Обпалене волосся загиблих вітер розносив на кілометри. Пригадую, як в один із перших разів їхав до Белжеця, це було ранньої осені. Дорогою з Варшави до Белжеця я спинився перепочити за ренесансним містечком Замосць* (українською Замостя) на Сході Польщі, у затінку високих кленів, з яких уже опадало перше листя, хоч мені здавалося, що ще зарано. Піднявши кілька листків, я зауважив на них дивні чорні цятки, які розтлумачив як похмуру вказівку на місцевість, до якої прямував. Так, наче природа намагалася попередити про близькість місця багатьох страт. Тільки пізніше я довідався, що чорний візерунок на листі, який так мене сколихнув, викликаний цілком банальними причинами: це симптом поширюваного в Єв-

* Замосць — місто в Люблінському воєводстві Польщі з населенням бл. 66 тис. людей, з 1992 року включене до Списку світової спадщини ЮНЕСКО. — Прим. перекладачки.

ропі грибкового захворювання дерев, кленової ритисми, яка вражає різні види кленових. Цей грибок-паразит так густо обсїдає листя, що утворюється чорний візерунок. Наче дерева вдягли траурне вбрання. Того разу я прихопив кілька листків у чорних цятках і тримав їх удома, поки вони не пересохли і не почали кришитися між пальцями.

Мені згадалися всі ці речі, коли ми проїжджали через Белжець. Поїзд сповільнився, проте не зупинився. Перед будівлею вокзалу стояла стара жінка, по-селянськи вбрана у чорне, і тримала за руку хлопчика, який весело махав поїзду. Ми помахали йому у відповідь із відчиненого вікна. Через пару кілометрів ми доїхали до польського прикордонного пункту Гребенне, де, без жодної видимої причини (всі формальності з перевіркою паспортів були швидко залагоджені) мусили кілька годин чекати під пекучим сонцем. Зрештою поїзд рушив і зі швидкістю пішохода просунув кілька кілометрів до кордону. На українській станції Рава-Руська на нас чекав Валерій, який протягом наступних двох тижнів мав возити нас своєю машиною по Західній Україні – колишній Східній Галичині і Буковині. Валерій виявився приятним і вправним шофером і провідником, за потреби він брався перекладати, бо прекрасно знав польську, наші ж знання української обмежувалися кількома фразами і простими реченнями.

Найперше ми поїхали у Перемишляни, дорога забрала дві години. У цьому містечку неподалік від Львова жив Хаїм Брандлер. Це був приземкуватий, проте міцної статури чоловік із широкими

плечима атлета, на яких стриміла завелика для цього тіла кругла голова. Він прийняв нас у своїй двокімнатній квартирці з маленькою кухнею у занедбаному будинку з радянських часів. Пригостив яблучним компотом, із власних яблук, як він пояснив. І розповів, що має неподалік діляночку, 500 квадратних метрів, цього вистачає для основних продуктів харчування. Картопля, цибуля, морква, капуста, кілька яблунь і груш, всіяка дрібна городина. «З голоду не помреш», – підсумував він із лукавою посмішкою. Хаїм розмовляв гарною, трохи застарілою польською, яку ще до війни вивчив у школі. Городини йому ставало, залишки він навіть продавав на базарі чи міняв на інші продукти. Моркву на цукор. Цибулю – на яйця. Курей він не тримав, на ділянці їх би всіх покрали, а у квартиру їх не візьмеш. «У ці нещасні часи хто не має якого городу чи бодай клаптя землі, аби щось собі виростити, то може й ноги простягнути», – сказав Хаїм Брандлер. Найважливішою, на його думку, була картопля. «Картошка – наш хліб насущний, без неї ми давно вже зійшли б на пси». На столі у нього лежала збірочка Шолома-Алейхема, на їдиші. У них удома розмовляли на їдиші, на вулиці – польською, за потреби – українською, насамперед із селянами з навколишніх сіл, які приїжджали до міста базарувати: продати свою всячину і щось прикупити. Сам він родом із Мощиської, українською Мостиської – містечка неподалік від сучасного польського кордону, там його батько працював пакувальником яєць. Професія гідна поваги, але оплачувана жалюгідно. Сім'я була багатодітна і набожна. Хасиди. Коли одного разу в їхню вуличку зазирнув фотограф, батько заборонив своїй дочці («Сестра була така тендітна

і гожа», – замріяно пригадував Хаїм) фотографуватися. Бо Шабат. Це суперечить Волі Бога, – суворо вирішив батько, з таких питань він не терпів непослуху.

«А все, що трапилося пізніше, – вбивства, зґвалтування, спалення, винищення євреїв – це Богу подобалося, проти цього він там, нагорі, – Хаїм Брандлер показав пальцем на стелю, – не мав нічого проти?» Він похитав головою. В Україні всюди мордували євреїв, забивали, як скажених собак, і в Перемишлянах також, де Брандлер осів після війни. До війни у Перемишлянах і навколишніх селах жило 6 тисяч євреїв, тут стояли гарна мурована синагога і численні дома молитви, євреї мали своїх пекарів і м'ясників, кравців і шевців. Євреї, поляки й українці жили мирно. «Звісно, були й антисеміти, вони завжди є, проте ніхто нікого не хапав за горло», – розповів нам Хаїм Брандлер. Коли прийшли німці, все блискавично змінилося. Одним махом євреїв оголосили вільними, як птахи, над ними почали знущатися, стали ганяти, експлуатувати, як рабів, і грабувати; кожен, хто хотів, міг спокійно вбити свого сусіда-єврея. Просто так. Бо йому муляла око чужа хата, чи просто хотів забрати собі сусідову крамничку, шубу або добрі чоботи. А може, через те, що заборгував євреєві гроші. Велику синагогу – гордість громади – 1941 року спалили дощенту. Німці позаганяли в неї євреїв і підпалили дах. Хто намагався вистрибнути – розстрілювали. Хаїму Брандлеру пощастило – вчасно утік на Схід, пізніше воював у складі Червоної Армії. Повернувшись додому, він не побачив жодного єврея, вони всі зникли – розстріляні, забиті, отруєні газом.

Більшість членів сім'ї Брандлера також загинули у полум'ї Шоа. Батько помер ще до війни, 1935-го, в один рік із польським маршалом Юзефом Пілсудським*, як гордовито підкреслив Брандлер. Матір убили німці. Хаїм Брандлер не знає навіть, де вона похована. «Мабуть, загребли десь, наче тварину, – сказав він гірко. – Тут, в Україні, ми всі живемо на одному велетенському кладовищі, всюди лежать наші померлі. У лісах, на луках і полях, на узбіччях доріг і вулиць, у садах. Може, і в мене на городі закопані кілька покійників, хтозна? У нас тут добре копни – одразу на кістки наштовхнешся, здебільшого єврейські. Уся країна отруєна трупами, не похованими, як належить, бо не було нікого, щоб провести обряди, проказати кадіш. Багато де вони й донині лежать у землі, як їх тоді закопали, наче сміття, яке треба прикопати, аби не смерділо». Протягом своєї мандрівки ми знову і знову чули ці слова, у Перемишлянах і в інших місцях: мерці лежать усюди – на луках і полях, у своїх безіменних могилах.

Наступним нашим пунктом було містечко Рогатин, 80 кілометрів на південний схід від Львова. Дорогою ми минали широкі поля пшениці і жита. І дуже багато картоплі. У селах вулиці обрамляли високі паркани, низенькі дерев'яні хатки ховалися за соняшниками і червоними й жовтими мальвами. Гілля вишень гнулося від стиглого врожаю. Багато хат було пофарбовано на блакитне. Раніше це означало, що в такій хаті є дівка на виданні. Але тепер усі села постаріли, дітей

* Юзеф Клеменс Пілсудський (1867–1935) — польський політичний і державний діяч, перший голова відродженої польської держави, засновник польської армії, маршал Польщі. – *Прим. перекладачки.*

ми бачили небагато. Молоді, найперше дівчата, яким хотілося заміж, переїхали у міста, пішли працювати на фабрики, у контори чи магазини. У селі важко знайти собі доброго чоловіка.

У Рогатині ми зустрілися із групою євреїв, які пережили Голокост. Вони у супроводі родичів приїхали з США і Канади, щоб знайти могили своїх близьких. Більшості було вже за сімдесят, проте вони справляли враження цілком бадьорих. Лише одна літня жінка пересувалася на милицях. Усі вони розмовляли англійською з відчутним акцентом, іноді змішуючи англійські слова з їдишем. Група зібралася на полі за містом, де начебто було масове захоронення рогатинських євреїв, розстріляних 20 березня 1942 року. Дуже вірогідно, що тут лежали їхні родичі – батьки й матері, діди і баби, дядьки і тітки, брати і сестри. Приблизні контури неznайденої братської могили вони позначили світлими кілочками і натягнули шнурок із пластиковими прапорцями Ізраїлю, що тріпотіли на вітрі. Вочевидь, група не боялася показати жителям Рогатина, що вони євреї. Колись вони були сусідами, разом ходили до школи, разом святкували. Здавалося, вижилі чогось чекають перед позначеною ділянкою, вони скупчувалися все тісніше, і з їхнього барвистого одягу, яскравих курток, піджаків, кашкетів, добротного взуття здалеку було видно, що вони – іноземці з Заходу. На дорозі, що вела від міста до цього поля, стояв автобус з емблемою львівської турфирми, яким вони приїхали, за ним – українська «швидка». Запобіжний захід місцевої влади, яка не хотіла ризикувати, зважаючи на вік гостей? Водій автобуса відчинив двері, звідти горлало радіо, а він

виклався у своєму кріслі й пив пиво з бляшанки. На певній відстані від групи полем ходив чоловік із двома дротами у руках, які ніс перед собою, наче шукаючи підземне джерело. «Це було тут! – раптом вигукнув він англійською, із сильним акцентом. – *It was here! Not over there, where you are standing. It was here, I am sure*». Я був тут, коли їх розстрілювали, бачив на власні очі. Загиблі лежать тут! Саме тут!

Група забурчала, дехто заходився голосно лаяти шукача, хоч він і був одним із них: «*Gevalt! Cholera! Meschiggener!*» Нехай припинить це божевілля, ганьба яка! Що подумують українці і мер Рогатина, який їх запросив? Могила там, де ми забили кілочки, це доведено, свідків достатньо. І в документах так написано. У відповідь шукач зневажливо махнув рукою і впевнено продовжив свій одиночний марш. На протилежному боці стояли українські селянки у яскравих хустках, поспиравшись на сапки. Вони обробляли грядки капусти. Проте тепер спинилися і застигли, зацікавлено спостерігаючи за чужинцями, які приїхали чортзна-звідки, аби топтатися посеред поля. Одна з жінок щось гукнула, всі засміялися, заблискали золоті й металеві зуби. Потім вони розвернулися і стали сапати зілля далі.

Пізніше шукач представився Джеком Глотцером із Лівінгстоуна, Нью-Джерсі, США. Побачивши, що до групи долучилися двоє новачків, які заговорюють із людьми, він поспішив до нас. Чоловікові кортіло розказати свою історію: «Після розстрілу 20 березня 1942 року я допомагав закопувати мерців. Всього у Рогатині бачив чотири розстріли. Я втік іще під час

першого, проте недалеко, ховався у навколишніх лісах, аби спостерігати, що коїться. Нас, євреїв, у лісі було більше ста. Із Рогатина і містечок поблизу. Дехто помер у лісі – від голоду чи холоду, – ми їх там і закопали, може, вони й досі там лежать. Де? Вже точно не пригадаю. Цього ніхто не знає. Мій батько повернувся з Америки до Рогатина у 1938-му, там він займався м'ясним *бізнесом*, успішно, привіз із собою пачку доларів, хотів розвивати свій *бізнес* тут. Що за фатальне рішення, божевілля! 1938-й! – Джек Глотцер похитав головою. – Нас було три брати, вижив я один. Батько, мати, вся сім'я лежить десь тут, на цьому полі». Він зробив замашистий жест рукою. «Нерозумно зараз шукати могилу вбитих євреїв, це лише пробудить у людей цікавість, – сказав Глотцер. – Ми поїдемо, а вони одразу ж почнуть порпатися в землі. В Україні багато людей глибоко переконані: де поховані євреї, там лежать золото і цінні речі».

Через кілька днів перед фатальним 20 березня 1942 року німці наказали головам єврейської громади Рогатина (гетто влаштували 1941-го, незабаром після гітлерівського нападу на Радянський Союз) надати 150 людей для роботи. Їх змусили викопати за містом, біля цегельні, дві великі ями, кожна десь двадцять на п'ятнадцять метрів, три метри завглибшки. Наче протитанковий рів. «Вони вже тоді перешіптувалися, мовляв, копаємо собі могилу, – розказав Джек Глотцер. – Рогатинські євреї точно знали про долю своїх одновірців в інших містах. 20 березня, о 6 ранку їх розбудили постріли. Німецькі солдати разом з українськими колаборантами проходили по гетто і стріляли у все, що рухалося, чоловіків, жінок,

дітей. Охоплені панікою, євреї не знали, куди бігти. Тих, кого не застрелили німці, українські підручні добивали молотами, ломами та іншим важким інструментом. Вижилих зігнали на головну площу містечка і вишикували рівними рядами. Так вони мусили стояти годинами, хто хоч ворухнувся – вбивали. Потім євреїв – живих і мертвих – повкидали у вантажівки і завезли до власноруч викопаної могили. Я все бачив зі своєї схованки. Людей ставили на краю ями і розстрілювали з автоматів і карабінів. Я бачив, як упали мої рідні. Одне за одним. Так за один-єдиний день було вбито щонайменше три тисячі рогатинських євреїв», – стверджує Глотцер. Дехто з його товаришів-подорожніх заперечує, мовляв, жертв було більше, тисяч п'ять. Свідки стверджували, що після розстрілу земля ще кілька днів дрижала і рухалася. Ця картина завжди зринає у розповідях вижилих чи місцевих очевидців, також і з інших місць масових страт. Деяких жертв під час розстрілу лише ранили, живими вкидали у яму і засипали. Могила рухалася ще кілька днів.

До групи підійшов літній український селянин, ідучи, він спирався на довгий ліщиновий ціпок. Попри спеку, він мав на собі куртку з товстої тканини і картатого кашкета. «Ось тут, де у вас кілки забиті, ніколи нічого толком не росте, хай що ми не садили – хоч буряк, хоч капусту, картоплю, гречку, – промовив він докірливо, дивлячись не на людей, а в землю. – Перестала земля родити, а колись тут аж гуло все. Та відколи закопали євреїв – як відрізало. Земля більше не хоче. Намагалися це поле запустити, худобі на випас – теж нічого не вийшло. Корови верталися без моло-

ка, дві чи три отелилися мертвими телятами, одна від цього сама здохла, – він перелічував удари долі монотонно, наче на літанії, і похитував головою. – Земля ця навіки проклята, те, що зробили з євреями, – гріх, великий гріх».

Кілька євреїв, що стояли поряд, закивали, літня жінка на милицях заплакала. Джек Глотцер обійняв її, заспокоюючи. «Десь тут на цьому полі лежать її батьки, брати і сестри, вона єдина з сім'ї пережила бійню, як і я», – пояснив він, майже вибачаючись. «То був гріх, великий гріх, – повторив українець. – Як же нам жити з усіма цими вбитими на наших полях і луках?» Він похитав головою, а потім розвернувся і повільними, важкими кроками пішов у напрямку Рогатина.

Переконавання, що земля, в якій закопано євреїв, не буде родити, відоме і тут. Раніше на лису латку на городі, на якій нічого не росте, у селах казали: там єврей похований. У Відні та інших містах цю приказку знають трохи інакше: якщо посеред вулиці перечепишся об якийсь горбик або що – то могила горбатого єврея. Після слів старого українця мені згадалися ці давно забуті приказки, які нагадують нам, що отруєні пейзажі аж ніяк не нові, а віддавна закріпилися у нашій уяві.

Ізраель Габер із Лондона переховувався не в лісі, а в будинку, в якому нині розміщено Рогатинську міськраду. Тоді там був німецький шпиталь. За допомогою друзів-українців вони з батьком – місцевим адвокатом – влаштували собі схованку в підвалі, Ізраелеві тоді було 13 років. Там, у підвалі, зберігалися

папери з австрійських часів – велетенські штабелі, що сягали стелі. За ними батько з сином влаштували печеру, в якій пересиджували денну пору, боячись бодай поворухнутися. «Зачувши якийсь звук у підвалі, – розповідає Ізраель Габер, – ми ніколи не знали, хто це, *friend or foe*, друг чи ворог, ми боялися всіх і кожного, бо будь-хто міг видати нас німцям. За кілька копійок, кілограм сала чи пляшку самогону. Про нашу схованку знав лише сторож, він нас не зрадив, а навіть приносив нам їсти, хай Господь буде милостивий до його душі. Батько помер за два тижні до того, як нас звільнили росіяни, від виснаження, його серце не витримало цих злиднів і хвилювань, сторож поховав його уночі десь у парку, точніше, закопав. Я навіть не знаю, де саме. Проте тут усюди лежать померлі, куди б ми не пішли і де б не стали. Якщо я зараз почну шукати батькову могилу, місцеві подумують, що я тут долари й дорогоцінності шукаю, які ми бучімто закопали перед бійнею. І варто буде нам лише відїхати, як вони все переріють, щоб знайти єврейське золото. Тут усюди так. Коли люди дізнаються, що десь поховані євреї – у лісі чи в полі, не важить, – то беруться за лопати і поспішають туди. Зазвичай вони нічого не знаходять, хіба що зітлілі кістки, може, ще залишки одягу, хоча здебільшого євреїв змушували роздягатися перед розстрілом. Німці забирали у них усе: будинки, меблі, все майно, одяг, взуття, а найперше, звісно, гроші і прикраси, буквально все, навіть золоті зуби виривали у покійників».

Єврейське золото. Прадавня легенда, що й досі примарою зринає у головах людей серед отруєних ландшафтів. Де поховано єврея – точно знайдеш

скарби, золото та коштовності. У багатьох випадках це навіть правда, німці грабували євреїв, проте знаходили не всі дорогі речі. Ян Томаш Гросс у своїй праці з промовистою назвою «Золотий урожай» описує, як після закінчення війни населення, що жило поблизу Белжеця, і солдати Червоної Армії, розміщені поряд, системно перекопали невелику ділянку в кілька квадратних кілометрів, шукаючи золото і коштовне каміння на місці, де німці колись зсипали рештки від спалених трупів. Вони працювали, як професійні шахтарі: рили ями до десяти метрів завглибшки, радянські солдати навіть використовували вибухівку, щоб добутися до глибших «золотоносних» прошарків. Гросс цитує свідчення очевидців, які приїжджали до Белжеця 1945 року і зустріли кількасот «золотошукачів», що запекло, наче мурашки, порпалися в землі. Це тривало кілька років, поки «золотоносні жили» не виснажилися. Подібне відбувалося і поблизу інших концтаборів, під Аушвіцом/Освенцімом. Колишній співробітник музею в Аушвіці/Освенцімі розказав, що люди набивали мішки попелом і «мили» його вночі у Віслі у спеціальних ситах, щоб видобути омріяне золото, як колись золотошукачі на Дикому Заході*. Плоди кропінкової праці не можна було не помітити: навколо колишніх таборів нові будинки виростали, наче гриби.

Один зі свідків, якого французький священник Патрік Десбуа знайшов під час своєї мандрівки Україною, розповів, що мешканці села Боровне поблизу

* Jan Tomasz Gross, współpraca Irena Grudzińska-Gross, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów* (Ян Томаш Гросс, Ірена Груджінська-Гросс. Золоті жнива. Що відбувалося на околицях Голокосту), Krakow 2011, S. 51.

Раби-Руської збіглися одразу після вбивства євреїв, щоб обшукати місце, де жертви за наказом німців мусили роздягатися догола. Сельчани сподівалися знайти там цінні речі, золото, прикраси, золоті годинники тощо, які євреї в останню мить повикидали, щоб не віддавати німцям. «І вони таки знаходили, навіть долари. Євреї все це позаривали у землю. З часом люди перестали туди ходити, колишне поле заросло лісом», – розповів свідок, який тоді був дитиною*.

В іншому місці, де над колективною могилою споруджено пам'ятник, Десбуа наштовхнувся на сліди розорювачів могил. Було видно, що землю недавно перекопали, навколо пам'ятника зяяло багато ям, в одній із них священник знайшов білі смуги – залишки вапна, яким за наказом німців пересипали тіла. Шукачі скарбів повикопували людські кістки, що покидали довкола, – черепи, лопатки і великі гомілкові кістки.

Проте не варто думати, що такі гієни були і є лише на нібито дикому, нецивілізованому Сході. Не так давно я збирав матеріал для репортажу про небажання пам'ятати про ромів Бургенланду. І бюргермайстер села Кеметен, що у Південному Бургенланді, розповів мені, як його сусіди одразу після депортації ромів восени 1941 року подалися у «циганське поселення» віддалік від села, щоб спалити нещасні хатки. Вони їм завжди були наче колюк в оці. Проте

* Patrick Desbois, *Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche* (Патрік Десбуа. Забутий Голокост: вбивство українських євреїв. Пошук слідів), Berlin 2009, S. 59.

перед тим, як підпалити навіть найбідніші хижі, вони обшукали майно, залишене ромами, і забрали все, що змогли підняти або віддерти і що здалося їм придатним для господарства. Реманент, білизну, меблі. Ця історія, про яку після війни говорили в селі, підтвердилися, коли кілька років тому бюргермайстер наказав прибрати так званий «циганський закуток», де колись жили роми, і привести до ладу могили. Робітники знайшли чимало сміття і згорілих дощок. Різниця полягала в тому, що бургенландські роми зазвичай не мали золота і дорогих речей, які могли б накопичувати і ховати. Їхні сусіди-селяни знайшли тільки простий реманент і дешевий мотлох. Проте і їх вони забрали.

Отруєні пейзажі як Ельдорадо. Масові захоронення як ріг достатку. Невинні сусіди як золотошукачі. Вони просто викопують із землі те, що хтось закопав, аби знищити навіки. Попіл і кістки. Якщо старанно провіювати чи промивати попіл, то можна – якщо пощастить – знайти золото і коштовне каміння. В отруєних ландшафтах постійно копають: одні закопують, інші викопують. Так, наче ми – собаки чи кроти. Вочевидь, така вже людська натура; вона довіряє землі все, не лише померлих. Ми закопуємо речі, щоб позбутися їх, бо вони нам більше не потрібні, зносилися чи зламалися, або навпаки, щоб вберегти їх від плундрування, крадіжки чи нищення. В Україні у 30-ті роки й пізніше траплялося, що віруючі люди закопували в надійних місцях хрести, ікони та інше церковне начиння, щоб убезпечити їх від безбожників-комуністів. І сподівалися відкопати їх потім, коли настануть кращі часи. Про це пише українська

письменниця Оксана Забужко у своєму романі «Музей покинутих секретів»: «...наші бабусі ховали ікони по ямах, наші мами підглядали, як це робилося, певно, й бавилися, наслідуючи дорослих, як звичайно діти»*. До речі, у часи переслідувань часто закопували й мацеві – юдейські могильні камені, щоб вберегти їх від нищення. У липні цього року на єврейському кладовищі на Зеєгассе у Відні було знайдено могильні камені, закопані хоробрими громадянами у нацистську добу.

Під час однієї поїздки українськими Карпатами у Космачі та інших місцях гуцули показали мені дерев'яні придорожні хрести, лише недавно повідкопувані – їх закопали ще їхні батьки, щоб не дати комуністам їх повалити і спалити в ім'я святого прогресу. У часи комуністичної влади на Гуцульщині і в інших регіонах було без ліку знищено капличок і придорожніх хрестів, останні ще у 80-ті роки минулого століття, за генсека московського ЦК Юрія Андропова. Тоді кожна місцева комсомольська організація була зобов'язана щомісяця звітувати, скільки християнських символів знищила. Здебільшого вірнопіддана партійна молодь робила це під покровом ночі, не в останню чергу через страх перед набожними гуцулами, часто своїми батьками чи дідами-бабами, які також уночі закопували хрести й образи, щоб вберегти їх від власних дітей. Карпатські пейзажі, далекі гірські схили й полонини, густі ліси якомога далі від людських домівок, дороги і стежки дуже придатні для таких справ.

* Оксана Забужко. Музей покинутих секретів: Роман. Вид. 2-е, доп. – К.: Факт, 2009. – С. 78.

З іншого боку, ліс, як пише Оксана Забужко, також має «коротку пам'ять, ліс, як партизан, жив біжучою хвилиною, — кожна прошуміла буря змінювала топографію ще вчора навпомацки знаної місцевости, загороджувала прохід упалим деревом, осунутим схилом; гіллячку, зламану на познаку, збивав олень чи ведмідь, зроблені на стовбурах зарубки присихали, як близни на тілі, й чорніли, зливаючися з пейзажем; на витолочених місцях постоїв по недовгим часі знов виганялась трава й засвічувалися рясні вогники жовтецю й анемонів, пролита кров усотувалася в землю, не лишаючи сліду... Скільки їх уже пріло під землею похованими на безвік, тих наших покинутих секретів!»*

Закопування у лісі чогось, що пізніше збираєшся знайти, завжди пов'язане з певним ризиком. Раптом знавець таємниці помре раніше, ніж встигне поділитися з кимось своїм знанням? Якщо загубиться карта, яку він так старанно малював? Або через багато років він і сам не знайде свою схованку, бо місцевість сильно змінилася. Тут мені на гадку спадають історії мого діда. Коли росіяни підступали ближче, він закопав свій скарб – мисливську зброю – десь поблизу рідного Амштеттена, де жила його сім'я. Свій непомильний штуцер «Маннліхер-Шьонауер», одноцівкового «Зауера», двостволку, рушницю з відкидною цівкою – їх у нього було кілька. Через кілька років після закінчення війни, коли все більш-менш заспокоїлося, він хотів відкопати милу серцю зброю, яка стільки років чесно служила йому на полюваннях, – та, попри

* Там само. – С. 516–517.

гарячкові пошуки, так і не зміг знайти свого сховку. Його замальовки виявилися неточними, дерева, що слугували йому орієнтирами, за цей час зрубали, на їхньому місці повиростали нові, та ще й пам'ять почала зраджувати, не в останню чергу через пиятику, якою він дедалі більше захоплювався. Зброя зникла назавжди. Можливо, вона й досі лежить десь у землі, за стільки років іржа поїла її і перетворила мисливську гордість на неприглядний, незрозумілий шматок металу, хоч передбачливий дідусь і замотав свої рушниці у дбайливо проолієне полотно і водонепроникну плівку.

Проте для злочинців, які докладають усіх можливих зусиль, аби навіки знищити безіменні могили, ландшафти з їхніми топографічними особливостями – природними вирвами і заглибинами, глибокими прірвами і непрохідними лісами – створюють майже ідеальні умови. Убивці використовують коротку пам'ять лісів і рівнин на свою користь. Пролита кров усотується в землю, не лишаючи сліду, – пише Оксана Забужко. Це правда так? Кров справді не залишає слідів? У спогадах вона ще й як їх лишає, і ці сліди, як ми бачили, дуже важко відмити чи відтерти.

Рехніц, Дойч Шютцен, Кочевський Рог, Курапати, Доновали, Бікерніеки, Берлінці, Борове, Хватів, Дойч Альтенбург, Лисиничі... Можна без зусиль продовжити перелік поселень і місць у Центральній та Східно-Центральній Європі, де кров залишила свої невитравні сліди, цей перелік майже безкінечний. Нові місця до нього тільки додаються. Нині ми лише на початку, ще навіть не починали толком складати

карту отруєних пейзажів. Поки ми лише збираємо необхідні дані й факти, порівнюємо їх, переглядаємо джерела і цифри, потрапляємо у досі невідомі архіви, збираємо численні перекази, історії, свідчення і спостереження та докопуємося до важливих деталей. Перед тим, як взятися до основної роботи, ми мусимо усвідомити: триумфатори часто перейменовують місця, змінюють топографічні назви. Зазвичай перемоги і політичні переструктурування ідуть у ногу зі зміною назв, і починається це з населених пунктів, вулиць і площ, а закінчується місцевими назвами, які зникають разом із людьми, що тут жили, – неважливо, вбивають їх чи виселяють, а може, вони самі покидають рідні місця. Так нові володарі загарбують ландшафти. Називаючи все по-своєму, зриваючи старі таблички і вішаючи нові. Протягом останніх десятиліть багато місцевостей і населених пунктів по кілька разів змінювали назву, що могло призвести і до легшого забування подій і місць, таких, щоб – як хтось і хотів – не збереглися у пам'яті.

Карта отруєних пейзажів покликана протидіяти забуванню і витісненню. Чи це можливо? Чи можна взагалі позначити такі події на карті? «Не існує нічого, що не мало б просторових координатів, – пише німецький історик Карл Шльогель у збірці есе „У просторі ми прочитуємо час“, – шляхи втеч і наркотрафік, поля битв і концентраційні табори, тектонічні утворення і територія поширення міщанського роману, центри готики і міста майя, поглинуті джунглями, мережа римських вулиць і квартали червоних ліхтарів у великих містах, життєві шляхи і поля битв, каналізаційні мережі Лондона і повітряні коридори

до Західного Берліна, шкільні доріжки для дітей і план Шліффена*, омріяні туристичні пейзажі і топографія насильства**». Топографія насильства і терору охоплює і незліченні невідомі місця, про які йшлося вище: безіменні могили посеред полів, захоронення у лісах, вкриті тлілим листям і густим корінням, замуровані підземні штольні, глибокі вертикальні карстові печери, протитанкові рови, наповнені трупами. Саме їх потрібно нанести на карту і підписати. Ми мусимо обійти і виміряти всі пейзажі, використовуючи інструменти сучасної науки, судової археології та археології Голокосту. Звісно, на початку наша карта матиме безліч білих плям, про які ми навіть не знаємо, де вони точно розміщені. Нам відомо лише, що вони є і щось приховують. Ці плями ми зобов'язані розслідувати з усією можливою впертістю. Може статися так, що, нарешті локалізувавши якусь із цих білих плям, ми раптово з'ясуємо, що вона лежить недалеко від нашої домівки, так би мовити, у нас перед дверима. Можливо, місце, яке ми після тривалих пошуків і розслідувань нарешті зможемо ідентифікувати, відоме нам ще з дитячих виїздів на природу. Ми знаємо його, бо колись перевідували там своїх друзів чи купували вино, прекрасне червоне вино. Бо там є гарний ресторан. Чи приємний готельчик, у якому ми час від часу зупиняємося. Проста, невелика, чарівна місцина. Ми справді мусимо так учинити

* План Шліффена — стратегічний план Великого Генерального штабу Німецької кайзерівської імперії щодо ведення операцій на початку Першої світової війни на два фронти: проти Франції і проти Росії. — Прим. перекладачки.

** Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (Карл Шльогель. У просторі ми читаємо час. Про історію цивілізації і геополітику), Frankfurt am Main 2011, S. 89.

з цим милим сільцем – нанести його на карту отруєних пейзажів? Може, краще було б промовчати, щоб уникнути неприємних емоцій? Не можна допускати, щоб такі міркування вплинули на наші дії. Саме такі місця важливі для нашої карти. «Деякі карти оприявнюють невидиме – покинуті цвинтарі, знесені храми, зниклі села», – пише Карл Шльогель у вже цитованому есе*. Це завдання і нашої карти – робити невидиме видимим, а тому придатним до осмислення. Карти не просто показують, що де лежить, на якому градусі довготи і широти, не лише дозволяють виміряти відстань від одного пункту до іншого – вони розповідають історії. Також болючі. Найперше ми мусимо намагатися за всіма правилами картографії позначити наші місця, тонко підструганим олівцем позначити їх у системі координат, одне за одним, і, за можливості, паралельно записувати на цій карті пов'язані з ними історії, перебіг подій, імена жертв, їхню кількість, а також імена злочинців та інші обставини. З холодною головою, діловито, навіть якщо це, звісно, робити не просто. Для цього доведеться спочатку локалізувати безіменні могили, щоб потім реконструювати події, історії жертв, наскільки це можливо через стільки років, і повернути їм їхні імена та обличчя. Це стосується і самих місць. Жодну з місцевостей, де відбулося щось подібне, не можна віддавати колективній амнезії, навіть якщо це і здається так зручно.

Звісно, люди, які живуть у таких місцях, здебільшого не хочуть знати про події минулого. Це можна зрозуміти. Зрештою, це їхній дім, і вони не хочуть,

* Ibid. – S. 93.

щоб нормальний плин їхнього життя підважували спогади про події, з якими вони, можливо, ніяк не пов'язані. Ці люди, як і всі ми, прагнуть жити у чистому, нічим не ураженому просторі, побудувати дім, ростити дітей, обробляти свою ниву. У цьому нормальному житті для масових захоронень немає місця, їх ніхто не хоче мати перед очима, не може навіть уявити. Пригадую свій візит до Освенціма/Аушвіца кілька років тому, де я проводив літературний вечір. Наступного дня я тинявся головною площею, і якимось мимохідь заговорив із власником тамтешнього кафе-морозива. Я запитав, як живеться торговцю морозивом у цьому місці з таким минулим і такою назвою. Це його роздратувало. Він сказав, що не може вже цього чути – Аушвіц, Аушвіц... Мовляв, хоче продавати морозиво тут, у сучасному Освенцімі, а не в концтаборі Аушвіц, шоколадне, ванільне, малинове, він сам його робить – смакує божественно, чи не хочу я скуштувати? Він пишається своїми досягненнями, бо таки знається на морозиві, він цього вчився. І не несе відповідальності за те, що було скоєно сімдесят років тому. Освенцім – його домівка, тут він заробляє собі на життя, утримує свою родину, продаючи морозиво і каву, а все інше його не обходить. Французький священик Патрік Десбуа описує схожий епізод в Україні. На якомусь хуторі старий селянин повів його до колективної могили прямісінько посеред городу одного з жителів села. Дід розказав, що все відбулося саме тут, – він сховався метрів за двадцять звідси і бачив, як євреїв розстріляли, а потім закопали. Поки Десбуа з селянином отак стояли і говорили, з навколишніх хат повиходили сусіди дізнатися, що тут коїться. Зачувши, про що старий розмовляє з чужин-

цем, один обурено закричав, мовляв, це його город, і будьте ласкаві, дайте йому спокій! Їхні городи ніяк не пов'язані з цими давніми історіями! Його обурений крик підтверджує те, про що в селі й так всі знали: тіла розстріляних євреїв і досі лежать під цибулею і помідорами*.

Люди обурюються, вважають це невчасним, навіть моветоном, коли прямо перед їхнім будинком, у саду, на луках чи у лісі починають розкопки, щоб дістати на світло Боже те, що, на їхню думку, має лишатися в землі. Померлих і їхні історії. Вони не пасують до місцевості. Ні до нашого прекрасного пейзажу. Ні до наших садків, що дарують нам спокій і відпочинок. Із таким ми не хочемо мати справи, дайте нам спокій, нам треба салат і помідори на наших грядках, домашнє морозиво і вино на продаж. У різних місцях люди реагують дуже схоже, коли почувуються проти волі втягнутими в конфронтацію з історією. Візьмемо до прикладу бурґенландські села Рехніц і Дойч Шютцен. У Рехніці населення спочатку також було налаштоване на повне заперечення і замовчування, ніхто не хотів і слова мовити, не розказував, де могила. Навіть тепер ще дехто стверджує, що зникле захоронення і досі не знайдене, бо ніякого захоронення не існує. Бо не було ніяких загиблих, і євреїв ніхто не вбивав. Принаймні не в Рехніці. Цією кривавою історією просто згнєбили село, а жителі стали невинними жертвами, які мусять

* Patrick Desbois, Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche (Патрік Десбуа. Забутий Голокост: вбивство українських євреїв. Пошук слідів), Berlin 2009, S. 82.

розплачуватися за чиїсь хворобливі фантазії. Але хто може вигадати такі історії? Такі реакції – це форма самозахисту: люди не бажають усвідомлювати неприємні речі, витісняють їх, не хочуть, щоб пейзаж затьмарив, уразили якісь похмурі історії. Люди намагаються вберегтися від відкриття давніх ран, які вже начебто давно загоїлися, а тепер почнуть кривавити знову. Проте чи справді загоїлися ці рани? Чи ж вони не ятратяться й далі, а під шкіркою не збирається гідкий гній? Чи не розумно було б саме через це їх розітнути і дбайливо прочистити?

У Дойч Шютцені братську могилу наче й знайшли, проте і тут відчувається, що більшість сільчан з великою неохотою говорять про тодішні події і найліпше б забули про них назавжди. Варто запитати про меморіал у Шутцвальді – і наштовхуєшся на сердиті погляди чи й відверте небажання говорити; у кращому разі місцеві цідять «так» або «ні». Скільки ще порпатися у таких історіях? Коли ж треба їх нарешті забути. У Дойч Шютцені люди, вочевидь, вважають незаслуженим ударом долі те, що їхнє село мусить нести на своїх плечах такий тягар історії. Чому саме ми? Дойч Шютцен, як і Рехніц, – село виноробів. Своїми винами – «Блауфренкіш» і «Цвайгелт» – селяни справедливо пишаться. Як і прекрасною природою, котра приваблює туристів: схили пагорбів аж до угорського кордону вкрито мішаними лісами, дубами, буками, соснами, ялинами, а поміж ними розпорошено маленькі виноградники. Рай. Лише якщо придивитися уважніше, стоячи біля меморіалу у Рехніці або пам'ятної дошки на церкві Св. Мартіна у Дойч Шютцені, усвідомлюєш, що цей пейзаж, який випромінює

Анонімне фото

спокій і безтурботність, отруєний подіями з недавніх часів.

Польський журналіст і письменник Павел Смоленський уже багато років досліджує складні взаємини між поляками та українцями, на яких і досі лежить тінь незавершених дискусій про недалеке минуле. Їх отруєно кривавими конфліктами, різаниною, помстою, депортаціями, вигнаннями, взаємними звинуваченнями... В одному зі своїх репортажів про вперті спроби однієї українки на ім'я Анна Карванська, яка живе в США, справити своєму чоловіку гідну могилу Смоленський описує напружені відносини між поляками та українцями, спричинені новітньою історією обох країн. Чоловік Анни Карванської, Дмитро, був офіцером УПА, яка після 1945-го ще впродовж багатьох років боролася проти комуністів на території Польщі та Західної України. Разом із загоном українських бійців 1946 року, на День трьох царів*, він напав на польське село Бірча поблизу Перемишля і загинув там разом із двадцятьма двома своїми вояками. Мешканці села нашвидкуруч поскидали вбитих нападників у якусь яму і закидали землею. Приїхавши до Бірчі, Смоленський побачив, що на місці, де й досі лежать українці, гребуться кури, валяється непотріб і подекуди ростуть кущі здичавілої смородини. Усі прохання Анни Карванської поставити на могилі бодай хреста сельчани вперто ігнорували. За всі роки після смерті Дмитра на цьому місці

* Християнське свято на честь мудреців Каспара, Мельхіора і Бальтазара, які принесли дари новонародженому Ісусу Христу. У католицькій традиції відзначається 6 січня. – Прим. перекладачки.

ніхто жодного разу не запалив свічку і не проказав молитву*.

Смоленський аж ніяк не намагається зменшити провину УПА, котра якийсь час співпрацювала з німецькими загарбниками, сподіваючись вибороти незалежність для України. Вояки УПА влаштували жахливу різню на Волині, винищивши польське населення і євреїв, які там жили. Польському журналістові про це відомо, проте він спокійно і виважено розповідає історію села у Південній Польщі, мешканці якого відмовляють українським воякам у християнській могилі, бо ті багато років тому воювали з їхніми батьками. Через це в селі досі є анонімне захоронення, проста яма, яких багато у цій місцевості, в українських і польських селах, зарósла помідорами і здичавілою смородиною.

Ми знаємо безліч таких місць, проте якісь нам і досі невідомі й залишаться такими навіки, якщо ми не розпочнемо пошуки. Тоді злочинці досягнуть своєї мети. Читаючи і потім перекладаючи історію Павла Смоленського, я пригадав один випадок, що трапився у маленькому селі в Південному Бургенланді, де я мешкаю. Там після кінця війни застрелили двох польських примусових працівників, застрелили росіяни, і ніхто не знає, за що. Кілька російських солдатів завели їх у лісок над селом, Боксдорфом,

* Pawel Smolenski, Beisetzung eines Mordbrenners (Павел Смоленський. Похорони одного підпалювача). In: Martin Pollack (Hrsg.): Von Minsk nach Manhattan. Polnische Reportagen (Від Мінська до Мангеттена. Польські репортажі / упорядник Мартін Поллак), Wien 2006.

розстріляли і закопали на тому самому місці. Проте геть неглибоко, і незабаром їхні ноги вже стирчали із землі. Про це мені розповів один старий сусід і показав місце у лісі, де поляки знайшли свою смерть. Отака трагічна і безглузда історія. Потім цих чоловіків відкопали і поховали на місцевому кладовищі. Там я знайшов їхню могилу. Звідти почалися мої пошуки, що закінчилися репортажем. Я хотів розповісти історію цих невідомих поляків, які лежать на боксдорфському цвинтарі. Під спільним надгробком. Станіслав Медрек і Станіслав Гжанка. Готуючи репортаж, я отримував усе більше і більше матеріалу, звідкілясь зринули навіть фотографії обох молодиків, які повернули собі обличчя і свою історію, навіть якщо вона й закінчилася трагічно. Важливо, що ми знову згадали цих двох молодих поляків, знаємо, як вони виглядали, що були веселими хлопцями, полюбляли кіно й мали успіх у дівчат. Може, то випадок урятував обох Станіславів від печальної долі Дмитра Карванського, якому польські селяни і досі відмовляють у пристойному похованні. Якби росіяни закопали обох поляків трохи глибше, можливо, вони б і нині лежали у тому ліску біля Боксдорфа, і навіть півень би за ними не кукурікнув. Скільки інших могил ми не знайшли? Ми всі живемо в отруєних пейзажах, тож мусимо зважати, коли, працюючи у полі чи в лісі, або під час мандрівки випадково наштовхуємося на щось, що не можемо розпізнати з першого погляду. Якщо придивитися ретельніше, наша знахідка може виявитися свідченням недавніх історичних подій. Я ніколи не забуваю про це, коли сиджу у своїй бібліотеці й дивлюся вдалечінь, на свій садок, город і поля за ними.

Вибрана література

David Blackbourn, Die Eroberung der Natur. Eine Geschichte der deutschen Landschaft, München 2008.

Michaela Christ, Die Dynamik des Totens. Die Ermordung der Juden in Berditschew, Frankfurt am Main 2011.

Patrick Desbois, Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche, Berlin 2009.

Simon Geissbühler, Blutiger Juli. Rumäniens Vernichtungskrieg und der vergessene Massenmord an den Juden 1941, Paderborn 2013.

Jan Tomasz Gross with Irena Grudzinska Gross, Golden Harvest, Oxford and New York 2011.

Karl Schlögel, Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik, Frankfurt am Main 2011.

Timothy Snyder, Bloodlands. Europa zwischen Hitler und Stalin, München 2011.

Художньо-публіцистичне видання

МАРТІН ПОЛЛАК

ОТРУЄНІ ПЕЙЗАЖИ

З німецької переклала *Неля Ваховська*

Літредакторка і коректорка *Марина Александрович*
Обкладинка *Анни Стьопіної*
Фотографії з приватного архіву *Мартіна Поллака*
Макет *Василя Дроняка*

Підписано до друку 25.03.2015. Формат 60x84 1/32.
Умов.-друк. арк. 5,31. Обл.-вид. арк. 5,57.

Видавництво «Книги – XXI»
Україна, 58000, м. Чернівці, а/с 418.
Тел./факс: +380 (372) 586021, моб. +380 (50) 9183202
e-mail: booksxxi@gmail.com
www.books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 1839 від 10.06.2004 р.